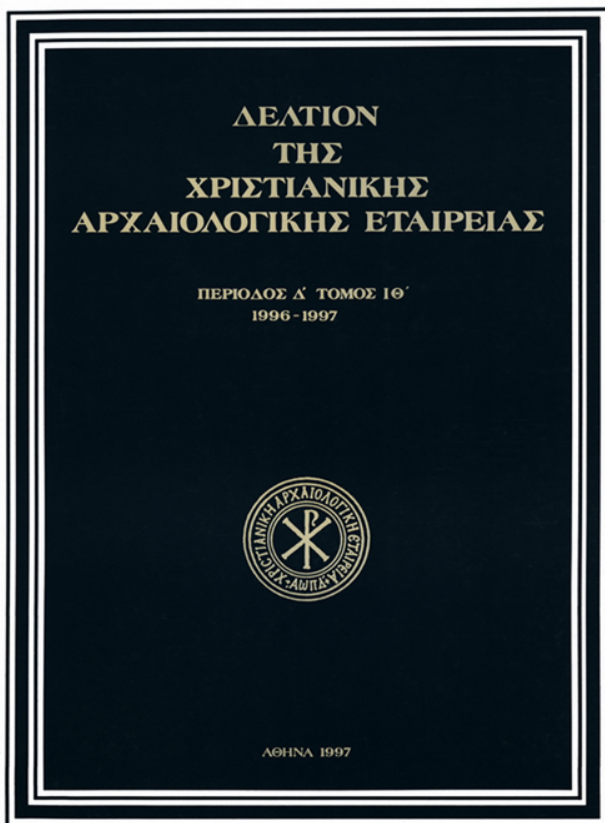

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 19 (1997)

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ'

Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του Αγίου Σπυρίδωνα

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

doi: [10.12681/dchae.1173](https://doi.org/10.12681/dchae.1173)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΙΘΑ Ι. (1997). Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του Αγίου Σπυρίδωνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 19, 251–284. <https://doi.org/10.12681/dchae.1173>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του Αγίου
Σπυρίδωνα

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

Δελτίον ΧΑΕ 19 (1996-1997), Περίοδος Δ' • Σελ. 251-284

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΥΚΛΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ¹

Ο Άγιος Σπυρίδων, επίσκοπος Τριμιθούντος, έζησε στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου και διέπρεψε κατά την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια (325) ως ένας από τους κύριους υποστηρικτές της ορθοδοξίας στη διαμάχη με τον αιρετικό Άρειο. Γεννήθηκε στο χωριό Άσκια της Κύπρου όπου και έζησε (ca 270-348) με την οικογένειά του –είχε μια θυγατέρα– ασχολούμενος με αγροτικές εργασίες. Σύμφωνα με τις πηγές η φήμη για την απλότητα του χαρακτήρα του, τον ενάρετο βίο του –«πομΐνη προβάτων και ανθρώπων», όπως τον αναφέρουν οι βιογράφοι του–, και το θαυματουργό του θείο χάρισμα ήταν διαδεδομένη όσο ζούσε όχι μόνον στην Κύπρο αλλά σε όλη τη χριστιανοσύνη². Γι' αυτό παρά την ταπεινή του παιδεία έγινε επίσκοπος της Τριμιθούντος, πόλης μεταξύ Λευκωσίας και Αμμοχώστου. Μετά τον θάνατό του, η λατρεία του Κύπριου αγίου αναπτύχθηκε με κέντρο τον τάφο του και το ιερό λείψανό του στην Τριμιθούντα, όπου κτίστηκε ναός-μαρτύριο στη μνήμη του³. Αργότερα, στο τέλος του 7ου αιώνα (691:), το κέντρο της λατρείας του μετατοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου μεταφέρθηκε, για λόγους ασφαλείας λόγω των αραβικών επιδρομών, το λείψανό του με αμφισβητήσιμη όμως την ταυτότητα του ναού στον οποίο φυλασσόταν, όπως παραδίδεται, με μεγάλη τιμή⁴. Δυστυχώς είναι λίγα τα στοιχεία που

σώζονται για τη λατρεία του ιερού λειψάνου στη βασιλίδα πόλη, όπου παραδόξως δεν σημειώνεται ούτε μια εκκλησία στο όνομά του⁵. Μετά την πτώση της αυτοκρατορίας (1453) το ιερό λείψανο φυγαδεύεται και καταλήγει το 1456, ως κειμήλιο της οικογενείας Καλοχαιρέτη –και μετέπειτα της οικογενείας Βούλγαρη– στην Κέρκυρα⁶, της οποίας γίνεται σταδιακά ο πολιούχος προστάτης άγιος. Έτσι αρχίζει μια δεύτερη λαμπρή περίοδος της λατρείας του αγίου, έως σήμερα ζωντανής και παρούσας.

Η πρώτη μαρτυρία για τον εικονογραφικό κύκλο του αγίου καταγράφεται στον παλαιότερο σωζόμενο βίο του, που περιλαμβάνεται στον πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε από τον Θεόδωρο, επίσκοπο Πάφου, την ημέρα της εορτής του αγίου στις 12 Δεκεμβρίου 655⁷, στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στην Τριμιθούντα. Από τη μαρτυρία αυτή συμπεραίνεται ότι ήδη τον 7ο αιώνα είχε διαμορφωθεί ένας τέτοιος κύκλος στον ναό-μαρτύριο του αγίου. Μάλιστα την εποχή του Θεόδωρου Πάφου η κατάσταση διατήρησης των σκηνών δεν ήταν καλή γιατί οι πιστοί δεν μπορούσαν να τις αναγνωρίσουν. Η πληροφορία αυτή δίνεται με την ευκαιρία του ελέγχου της παράθεσης από τον Θεόδωρο ενός θαύματος, αυτού της πτώσης των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια, άγνωστου στους πιστούς του. Επειδή δεν το

1. Η μελέτη αυτή οφείλει πολλά στις βιβλιοθήκες του Ελληνικού Ινστιτούτου στη Βενετία, της Αρχαιολογικής Εταιρείας, του Βυζαντινού Μουσείου και στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το προσωπικό των οποίων ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη φίλη και συνάδελφο Γκέλη Κατωϊτή για την ανεκτίμητη βοήθεια, στην αδελφή μου Λέττα για την τεχνική υποστήριξη και στη φίλη Τίνα Μαρούσου για την επιμέλεια της γαλλικής μετάφρασης. Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλω στον δάσκαλό μου κ. Μανόλη Χατζηδάκη για τη βοήθεια και την υποστήριξη.

2. Για τον βίο του αγίου Σπυρίδωνα βλ. P. van den Ven, *La Légende de S. Spyridon Evêque de Trimithonte* (Bibliothèque du Musée, τ. 33), Louvain 1953. π. Αθ. Τσίτσας, *Ο ιερός Σπυρίδων*, Κέρκυρα 1967. Ο ίδιος, *Άγιος Σπυρίδων ο θαυματουργός*, Κέρκυρα 1969 (συντομευμένη μορφή της προηγούμενης έκδοσης), σ. 8-14.

3. Για τον ναό βλ. van den Ven, σ. 146*-147*. Αθ. Παπαγεωργίου, «Έρευνα εις τόν ναόν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐν Τριμετουσιᾷ» στο *Κυπριακαί Σπονδαί Λ'* (1966), σ. 17-33.

4. Για τη θέση φύλαξης των λειψάνων του αγίου βλ. van den Ven, σ. 145*-146*. G. P. Majeska, «Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *DOS XIX* (1984), σ. 302 (σημ. 82).

5. Πρβλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1ère partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, t. III. *Les églises et les monastères*, Paris 1953.

6. Ν. Βουλγάρεως - Ν. Μάνεση, *Άληθής ἔκθεσις περὶ τοῦ ἐν Κερκύρα θαυματοργοῦ Λειψάνου τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος*, Βενετία 1880 (α΄ έκδοση 1669), σ. 38 κε. Τσίτσας 1969, σ. 15-16.

7. van den Ven, σ. 89.

γνώριζαν ούτε και αυτοί οι παριστάμενοι επίσκοποι και επειδή, το κυριότερο, όπως αναφέρεται, δεν περιλαμβανόταν στον, ήδη γνωστό σε αυτούς, παλαιότερο έμμετρο βίο, το αμφισβήτησαν και προσέτρεξαν προς εξακριβίωση στην εικονογράφηση του ναού. Το θαύμα αναγνωρίστηκε σε μία από τις αδιάγνωστες έως τότε σκηνές «ἐπάνω τοῦ μέσου πυλεῶνος ἤγουν τῆς ἀρχοντικῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἔνθα κεῖται τὸ τίμιον λείψανον τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Σπυριδῶνος, εἰκῶν πᾶσαν τὴν διήγησιν ταύτην γεγραμμένην ἔχουσα μετὰ καὶ ἄλλων τινῶν τῶν μὴ γεγραμμένων ἐνταῦθα». Ἀς σημειωθεί ὅτι στο ἐν λόγω χωρίο γίνεται μνεῖα και για ἄλλα θαύματα που δεν τα ἔχει καταγράψει ο Θεόδωρος, ὅπως σαφῶς αναφέρει ο ἴδιος στο κείμενό του⁸.

Η καταγραφή αυτή αποτελεί τη μοναδική σωζόμενη μνεῖα για την παρουσία εικονογραφικού κύκλου του αγίου Σπυριδῶνα κατά τη διάρκεια ολόκληρης της βυζαντινῆς περιόδου, αν και η λατρεία του δεν φαίνεται να είχε εξαφανισθεί. Αψευδείς μάρτυρες της λατρείας του αγίου κατά τη βυζαντινή εποχή αποτελούν οι πληροφορίες για ὑπαρξη εικόνων του τουλάχιστον ἀπὸ τον 9ο αἰώνα⁹, καθὼς και η απεικόνισή του, ὄχι συχνή ἀλήθεια, σε εικονογραφικά προγράμματα ιερῶ ἀπὸ τον

11ο-12ο αἰώνα¹⁰, ἐνὼ ὑπάρχουν και πολὺ λίγιοι ναοὶ αφιερωμένοι στη λατρεία του¹¹. Επιπλέον στοιχείο που επιβεβαιώνει την ἐξάπλωση της λατρείας του κατὰ τη βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ ἡ σταθερὴ δῆλωση της εορτῆς του, καμιά φορά και με απεικόνισή του σε ιστορημένα μνηολόγια¹². Παραμένει λοιπὸν δυσερμῆνευτη ἡ διαπίστωση ὅτι, σε ἀντίθεση με τη μεταβυζαντινὴ περίοδο ὅπου καταγράφεται ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς εικόνων με τον βίο του (βλ. πιο κάτω), κατὰ τη βυζαντινὴ περίοδο ἀπουσιάζουν ἢ δεν σώζονται (: πιά οι απεικονίσεις του βίου του αγίου σε εἰκόνες και τοιχογραφίες ἀκόμη και στη γενέτειρα Κύπρο, αν και οι πληροφορίες που παραδίδονται ἀπὸ τις πηγές εἶναι σαφείς ως προς την πλατιά και καθολικὴ διάδοση της λατρείας του. Το γεγονός αυτό ἀποδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τον μεγάλο ἀριθμὸ των βιογραφιών του που σώθηκε ἕως σήμερα – ο βίος και τα θαύματα του αγίου Σπυριδῶνα καταγράφονται ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀποδεικνύοντας το σταθερὸ και αμείωτο ενδιαφέρον για τον ἅγιο.

Εἶναι λοιπὸν περιεργὴ ἡ παντελὴς ἀπουσία ἢ ἡ μη διατήρηση του εικονογραφικὸ κύκλου του αγίου ἕως τη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, ὁπότε σώζεται μεγάλος ἀριθμὸς παραδειγμάτων για τα ὁποῖα παρουσιάζεται το πρό-

8. Ὁ.π., σ. 88-90.

9. Πρὸβλ. μαρτυρία ἀπὸ τον βίο του αγίου Κωνσταντίνου του ἐξ Ἰουδαίων: «Ποτὲ γὰρ κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς ἐκ δεξιῶν ἔχοντι σεβάσιμον εἰκόνα τοῦ μεγάλου ἐκείνου Σπυριδῶνος ὃς τὴν ἰσάγγελον τῶν ἐν Νικαίᾳ τῶ πρότερον ἱερῶν πατέρων ἐκόσμηι χορὸν, πολλοῖς μὲν κατὰ τοὺς τυράννοους τοῖς ὑπὲρ Χριστοῦ ἄθλοις μετέπειτα δὲ καὶ τῇ ἀνυπερβλήτῃ τῶν θαυμάτων ἐνδιαπρέψας χάριτι οὗτος οὖν διὰ τῆς αὐτοῦ εἰκόνης ἐδόκει προσομιλεῖν τῷ μακαρίῳ κατὰ τὴν προσευχὴν...» (Acta Sanctorum Novembris IV, σ. 635, βίος του αγίου Κωνσταντίνου του ἐξ Ἰουδαίων). Ευχαριστῶ τον κ. Στέφανο Ευθυμιάδη για την πληροφορία, βλ. Στ. Ευθυμιάδη, «Παρατηρήσεις στον βίο του αγίου Κωνσταντίνου του ἐξ Ἰουδαίων», *ΙΓ Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο, 29-31 Μαῖου 1992. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 52 (σημ. 1). van den Ven, σ. 143*-156*. Πρὸβλ. και Ν. Oikonomides, «The Holy Icon as an Asset», *DOP* 45 (1991), σ. 39.

10. Στη γενέτειρα νῆσο του αγίου ἐντοπιζονται ἀρκετὲς περιπτώσεις με απεικονίσεις του αγίου – ἡ Μουρίκη ἀναφέρει περὶ τις 30, πολλὲς ἀπὸ τις ὁποῖες χρονολογούνται στον 12ο αἰώνα, ἀλλὰ καμιά περίπτωση εικονογράφησης του βίου του: π.χ. στηθαῖος στο τύμπανο του παραθύρου της ἀψίδας στην Παναγία Ἀμάσου στο Μονάγρι· στηθαῖος σε εσωράχιο στο ἱερό στην Παναγία Ἀσίνου (1105/6)· ἡμίσωμος στο ἱερό στους Ἀγίους Ἀποστόλους Περαιχωριό· ἡμίσωμος στα Λαγουδερά· συλλειτουργῶν ἱεράρχης στη Σολωμονὴ Πάφου. Βλ. Mouriki 1993, σ. 241-242, εἰκ. 7. Susan Boyd, «The Church of Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and its Wall-paintings», *DOP* 28 (1974), σ. 287, εἰκ. 10-11. Stylianos, σ. 239. A.H.S. Megaw and E.J.W. Hawkins, «The Church of the Holy

Apostles at Perachorio, Cyprus and its Frescoes», *DOP* 16 (1962), σ. 311, εἰκ. 43. A. Stylianos and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, London 1985, σ. 175, 183, εἰκ. 208 (στη σ. 350).

Επίσης στον ἐλλαδικὸ χώρο ἔχουν ἐντοπισθεῖ λίγα παραδείγματα, ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ π.χ. στο ἱερό του Ἀγίου Γεωργίου στο Λογκανίκο Πελοποννήσου (1375/6)· συλλειτουργῶν ἱεράρχης στο ἱερό της Ἁγίας Τριάδας στην Ψίνθο Ρόδου (1407)· ἱεράρχης στο ἱερό στους Ἀγίους Ἀποστόλους στο Σειρικάρι κ.α.λ. Βλ. Ἰ. Ὁρλάνδου, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταυῆτόου», *ΕΕΒΣ* ΙΔ' (1938), εἰκ. 9 (στη σ. 473). Στ. Μαδεράκης, «Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ την Κρήτη στα πρώτα χρόνια του 15ου αἰώνα», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικὸ Συνεδρίου*, Β', Χανιά 1991, σ. 297, πίν. 117β, 118β, κ.α.λ.

11. Στο Γενικὸ Ευρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφῶν της Ἑλλάδος που ετοιμάζεται ἀπὸ το Κέντρο Ἐρευνας της Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Τέχνης στην Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχουν καταγραφεῖ μόνον ἐννέα ναοὶ ἀπὸ τον 13ο ἕως τον 15ο αἰώνα, αφιερωμένοι στον ἅγιο Σπυριδῶνα, ἀπὸ τους ὁποῖους τρεῖς στην Κρήτη (Ἀποσούλοι Ἀμάρι Ρεθύμνου, Κανένη Σητείας, Παλιὰ Ρούματα Κισσάμου), ἕνας στη Νάξο (Χαλκί), ἕνας στη Λέρο (Λακκί), ἕνας στη Ρόδο, ἕνα παρεκκλήσι στη Σπηλιά Πεντέλης και ἕνας ερειπωμένος στην Καστοριά.

12. Mouriki, σ. 241-242 (σημ. 27, 28). Nancy Patterson - Ševčenko, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menologion*, Chicago 1990, σ. 131. *Il Menologio di Basilio II Cod. Vaticano Greco* 1613, Turin 1907, πίν. 239. P. Mijović, *Ménologe, Recherches iconographiques* (στα σερβικά με ἐκτενὴ γαλλικὴ περίληψη), Beograd 1973, σ. 191 (σημ. 143), 195 (σημ. 146), 354.

βλημα του προτύπου. Τα μοναδικά στοιχεία λοιπόν για μια εν δυνάμει σύνθεση ενός εικονογραφικού κύκλου του αγίου κατά τη βυζαντινή εποχή μας παρέχονται δυστυχώς μόνον από τις φιλολογικές πηγές, που υποθετικά συνιστούν ένα σημείο αμφίδρομης αναφοράς για την κατανόηση και σύνθεση ενός ιστορημένου βίου: αργότερα, στη μεταβυζαντινή εποχή, τα κείμενα πάλι αποτελούν το κλειδί για την αναγνώριση των πολυάριθμων σκηνών του εικονογραφικού κύκλου του αγίου, όπως αυτός εμφανίζεται αυτή την εποχή. Η προσφυγή λοιπόν στα κείμενα κρίνεται απαραίτητη.

Τα δεδομένα των πηγών

Οι πρώτες αναφορές στον βίο του αγίου Σπυρίδωνα σημειώνονται ήδη από το τέλος του 4ου αιώνα στην «*Apologia secunda contra Arianos*» του αγίου Αθανασίου (348)¹³ και συνεχίζονται αργότερα τον 5ο αιώνα σε διάφορες εκκλησιαστικές ιστορίες, όπως η εκκλησιαστική ιστορία του Ρουφίνου (402 ή 403), βασισμένη στην προφορική παράδοση και γραμμένη στα λατινικά¹⁴. Σε αυτήν βασίσθηκαν με κριτική διάθεση οι δύο επόμενες ιστορίες, του Σωκράτους (440)¹⁵ και του Σωζομενού (444)¹⁶. Μια πρώτη βιογραφία έμμετρη σε ιαμβικούς στίχους χαμένη σήμερα¹⁷ απετέλεσε τη βάση του παλαιότερου σωζόμενου βίου, γνωστού ως «*Ανώνυμος Laurentianus*» (7ου αιώνα), του οποίου ο συγγραφέας αναφέρει σαφώς την πηγή του, διευκρινίζοντας ότι το έργο του αποτελεί διεύρυνση και μετατροπή σε πεζό της εν λόγω έμμετρης βιογραφίας¹⁸. Το 655, ο Θεόδωρος επίσκοπος Πάφου, όπως ο ίδιος δηλώνει χαρακτηριστικά, βασίζεται στην προαναφερθεί-

σα έμμετρη βιογραφία, στην εκκλησιαστική ιστορία του Σωκράτους καθώς και σε προσωπικές του έρευνες κατά τη διάρκεια αλληπάλληλων προσκυνημάτων του στον τάφο του αγίου και συγγράφει έναν πανηγυρικό¹⁹, ο οποίος αποτελεί τη σπουδαιότερη πηγή για τον βίο του αγίου Σπυρίδωνα. Από τον βίο του Θεόδωρου απορρέουν τρεις μεταγενέστεροι βίοι: ο πρώτος, γνωστός ως «η *Ανώνυμη Μετάφραση*»²⁰, ο δεύτερος, σε περιληπτική μορφή, γνωστός ως «ο *Σύντομος Βίος*»²¹ και ο τρίτος, ο πιο διαδεδομένος, έργο του Συμεώνα *Μεταφραστή* (10ος αι.)²². Στον Θεόδωρο Πάφου βασίσθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος για τη συγγραφή του κεφαλαίου για τον άγιο Σπυρίδωνα στην «*Εκκλησιαστική Ιστορία*» του²³. Επίσης ο βίος του αγίου περιλαμβάνεται στο «*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*» του 9ου - 10ου αιώνα²⁴.

Στη συνέχεια τα κείμενα αυτά προφανώς χρησίμευσαν ως βάση για τις εκδόσεις που συνόδευσαν τη δεύτερη περίοδο της λατρίας του αγίου, δηλαδή μετά τη μεταφορά του λειψάνου του στην Κέρκυρα, το 1456. Τότε αναπτύχθηκε μια πλούσια βιβλιογραφική παραγωγή με εκτενείς αναφορές στον βίο του στα μνηαία, ενώ παράλληλα συντάχθηκαν ακολουθίες, εγκώμια, ωδές και ακροστιχίδες²⁵. Οι παλαιότερες αναφορές στον άγιο Σπυρίδωνα απαντούν σε Μνηαίο του 1628, και στο έργο «*Βίοι Αγίων...*» του Μαξίμου (Μαργουνίου) ταπεινού επισκόπου Κυθήρων του 1656²⁶, και τα δύο εκδοθέντα με επιμέλεια του ιερομονάχου Θεοφύλακτου Τζανφουρνάρη. Ήδη όμως το 1641 είχε εκδοθεί, σε συντομότερη μορφή και απλούστερη γλώσσα, από τον μοναχό Αγάπιο Λάνδο τον Κρήτα, ο Συμεών *Μετα-*

13. van den Ven, σ. 13*-14*.

14. Ό.π., σ. 14*-17*.

15. Σωκράτους, *Ιστορία Εκκλησιαστική* (Socratis, *Historia Ecclesiastica*), κεφ. ΙΒ', PG 67, στ. 104-105. Βλ. van den Ven, σ. 17*-21*.

16. Σωζομενού, *Ιστορία Εκκλησιαστική* (Sozomeni, *Historia Ecclesiastica*), Βιβλ. Ι, κεφ. ΙΑ', PG 67, στ. 885-890. Βλ. van den Ven, σ. 21*-27*.

17. van den Ven, σ. 44*-45*, 115*-120* και σποραδικά.

18. Σώζεται στον κώδικα Laurentianus XI, 9, fol. 137r-143v (του 1021, έργο του γραφέα Ησαΐα). Βλ. van den Ven, σ. 44*-55*, 104-128.

19. Σώζεται σε δώδεκα χειρόγραφα μνηολόγια από τον 9ο-10ο αι. κ.ε. Βλ. van den Ven, σ. 55* κ.ε., 1-103.

20. Σώθηκε σε ένα και μόνο χειρόγραφο μνηολόγιο του 11ου αιώνα: Paris. gr. 1458, fol. 132-149v. Βλ. van den Ven, σ. 121*-124*, 129-172.

21. Στο ίδιο χειρόγραφο με τον προηγούμενο βίο: Paris. gr. 1458, fol. 111-113v. Βλ. van den Ven, σ. 124*-125*, 173-179.

22. Σώθηκε σε πολλά χειρόγραφα. PG 116, στ. 417-468 (με βάρ-

ση το χειρόγραφο Coislin 147, fol. 204v-231, του 14ου-15ου αιώνα). Πρώτη σύγχρονη έκδοση του βίου έγινε το 1847 από τον Σπ. Παπαγεωργίου, *Άσματική ακολουθία και βίος του εν αγίοις πατρός ημών*, επανέκδοση Αθήνα 1901, σ. 46-109 (με βάση το χειρόγραφο Marcianus 354, fol. 214v-242, του 11ου αιώνα). Βλ. van den Ven, σ. 125*-141*.

23. PG 146, στ. 161-168. van den Ven, σ. 141*-142*.

24. Hipp. Deleyae, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae* (χειρόγραφο Sa, codex Paris. 1594 του 12ου αι.), στ. 303.

25. Α. Χ. Τσίτσας, *Υμνογραφικά και βιογραφικά του ιερού Σπυρίδωνος*, Αθήνα 1971. Σπ. Αβούρης, «Το λογοτεχνικό στοιχείο στην υμνογραφία του αγίου Σπυρίδωνος», *Δελτίο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 9 (1971), σ. 71-84.

26. *Βίοι Αγίων εκ της ελληνικής γλώττης ητοι εκ των συναξαρίων μεταφρασθέντες παρά Μαξίμου (Μαργουνίου) ταπεινού επισκόπου Κυθήρων εις κοινήν ώφέλειαν*, Βενετία 1656, σ. ρθθ'-ρκι'.

φραστής με τον τίτλο «Παράδεισος...», όπου συμπεριλαμβανόταν και ο βίος του αγίου Σπυριδώνα²⁷. Το 1674 πρωτοεκδίδεται η ακολουθία του αγίου, έργο του Νικόλαου Βούλγαρη με επιμέλεια του Χριστόδουλου Βούλγαρη από το τυπογραφείο Ανδρέα Ιουλιανού στη Βενετία²⁸. Επίσης πολύ αργότερα ο βίος του αγίου περιλαμβάνεται στο συναξάρι, που εκδόθηκε από τον Νικόδημο τον Αγιορείτη (1749-1809)²⁹.

Τα κείμενα αυτά παραδίδουν μια πλούσια σειρά θαυμάτων του αγίου, τα οποία πιθανώς θα απετέλεσαν τη θεωρητική κατ' αρχήν βάση για την ερμηνεία ίσως και τη δημιουργία των εικονογραφικών κύκλων του αγίου τόσο κατά την πρώτη περίοδο –τη βυζαντινή– της λατρείας του αγίου, όσο και κατά τη δεύτερη και πλουσιότερη σε παραδείγματα, τη μεταβυζαντινή. Τα θεωρητικά αυτά δεδομένα αποτελούν τα είκοσι πέντε θαύματα που καταγράφονται από τις βυζαντινές πηγές και κυρίως από τον βίο του Θεόδωρου Πάφου³⁰, τα οποία εμπλουτίζονται στη συνέχεια από τις μεταβυζαντινές πηγές με πλήθος νέων θαυμάτων. Με αυτά τα στοιχεία ο κατάλογος των θαυμάτων του αγίου Σπυριδώνα συγκεντρώνει τελικά τα εξής 34 θαύματα:

1. Σε περίοδο αβροχίας προκαλεί δια προσευχής βροχή και κατόπιν την αναστέλλει³¹,
2. σώζει έναν πτωχό από την πείνα προκαλώντας πλημύρα και διασκορπίζοντας τα αγαθά του πλουσίου προς όφελος όλων των πτωχών³²,
3. προς όφελος ενός πτωχού μετατρέπει έναν όφι σε χρυσό και αργότερα τον επαναφέρει³³,
4. για να προλάβει να σώσει φυλακισμένο φίλο του στην Κωνσταντία ανατρέπει τον ρού του ποταμού³⁴,
5. αποκαλύπτει και σώζει μια πόρνη³⁵,
6. συμμετέχει στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο³⁶,
7. ανασταίνει την κόρη του Ειρήνη για να αποκαλύ-

ψει πού είχε κρύψει προς φύλαξη κόσμημα κάποιας γυναίκας³⁷,

8. ίαση του βασιλιά Κωνσταντίου στην Αντιόχεια³⁸,
9. ίαση του υιού βαρβάρου γυναικός και στη συνέχεια ανάσταση της ίδιας³⁹,
10. αποκάλυψη δολίας πληρωμής ενενήντα εννιά αιγών έναντι των κανονικά οφειλομένων εκατό⁴⁰,
11. προκαλεί αφωνία σε διάκονο⁴¹,
12. για την τέλεση του εσπερινού ελλείπει πιστών τον βοηθούν άγγελοι και τελείται Λειτουργία αγγέλων⁴²,
13. θαυμαστή πλήρωση των λυχναριών με λάδι ώστε να ολοκληρωθεί η τέλεση της Θείας Λειτουργίας⁴³,
14. έλεγχος της ταπεινοφροσύνης του μαθητή του Τριφυλλίου⁴⁴,
15. προβλέπει τον θάνατο μοιχαλίδος εγκυμονούσης συζύγου ναυτικού⁴⁵,
16. προβλέπει, κατά τη διάρκεια γεύματος στο σπίτι των φίλων του Σωφρονίας και του ειδωλολάτρη συζύγου της Ολύμπου, την απώλεια και ανεύρεση των προβάτων τους⁴⁶,
17. προόραση του επερχόμενου θανάτου του και της μετέπειτα λατρείας του με την εμφάνιση δρόσων σε περίοδο του θερισμού και τη διαδοχική μεταλλαγή των μαλλιών του σε λευκά, πυρρά και μελανά⁴⁷,
18. απελευθερώνει τους κλέφτες του κοπαδιού του που είχαν ακινητοποιηθεί με θαυμαστό τρόπο και τους χαρίζει από έναν κριό⁴⁸,
19. προκαλεί την κατάπτωση των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια⁴⁹,
20. αποκαλύπτει τη μη επιστροφή του δανείου στο ειδικό σκεύος δανεισμού, που είχε στην αυτόβουλη χρήση των πτωχών⁵⁰,
21. προκαλεί αφωνία σε προσκυνητή⁵¹,
22. προστασία του ίδιου προσκυνητή από τη βροχή⁵²,

27. Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος εκ τῶν λόγων τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ, Μεταφρασθὲν παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, Βενετία 1641, σ. 414-435.

28. Η Ακολουθία του αγίου επανεκδίδεται πολλές φορές στη Βενετία: Β΄ έκδοση το 1717 επιμ. Πέτρου Κασιμάτη, έκδ. Νικόλαου Σάρου. Γ΄ έκδοση το 1743, έκδ. Αντωνίου Βόρτολι. Δ΄ έκδοση το 1775, έκδ. Νικόλαου Σάρου. Ε΄ έκδοση το 1779, έκδ. Νικόλαου Γλυκέος του εξ Ιωαννίνων. Στη συνέχεια, ακολουθούν πολλές εκδόσεις στην Κέρκυρα, βλ. Ἡ Θεία καὶ Ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδῶνος, Κέρκυρα 1847, σ. ζ'-ι'. Υπάρχει επίσης έκδοση στα σέρβικα παρὰ ἱερομονάχου Βικεντίου Ράκιτς διὰ τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος εὐρισκόμενον ἐν Τεργέστη, έκδ. Πάνου Θεοδοσίου, Βενετία 1802.

29. Συναξαριστής ... πάλαι μὲν ἑλληνιστὶ συγγραφεὶς ὑπὸ Μανρικίου διακόνου... νῦν δὲ δευτέρον μεταφρασθεὶς ... ὑπὸ ... Νικο-

δήμου Ἀγιορείτου, τ. Α', Ἐν Βενετία 1819, σ. 357-358.

30. van den Ven, σ. 49*-55*.

31. Ὁ.π., σ. 10-11.

32. Ὁ.π., σ. 14-21.

33. Ὁ.π., σ. 24-27.

34. Ὁ.π., σ. 34-36.

35. Ὁ.π., σ. 48-53.

36. Ὁ.π., σ. 56-58.

37. Ὁ.π., σ. 61-62.

38. Ὁ.π., σ. 65-71.

39. Ὁ.π., σ. 74-77.

40. Ὁ.π., σ. 83-88.

41. Ὁ.π., σ. 95-96. Στο χωρίο αυτό αναφέρεται η πρώτη μνεία θήκης του λειψάνου του αγίου.

42. van den Ven, σ. 96-99.

32. Ὁ.π., σ. 11-14.

34. Ὁ.π., σ. 21-24.

36. Ὁ.π., σ. 27-34.

38. Ὁ.π., σ. 37-48.

40. Ὁ.π., σ. 53-56.

42. Ὁ.π., σ. 58-61.

44. Ὁ.π., σ. 63-65.

46. Ὁ.π., σ. 71-73.

48. Ὁ.π., σ. 78-79.

50. Ὁ.π., σ. 91-95.

23. αίσθηση της παρουσίας του αγίου στον ίδιο προσκυνητή⁵³,

24. έλεγχος της ματαιοδοξίας του μαθητή του Τριφυλλίου⁵⁴,

25. καταστρατήγηση της νηστείας χάρη της φιλοξενίας στο ίδιο του το σπίτι⁵⁵.

Στο τέλος του καταλόγου μπορούν να προστεθούν τουλάχιστον τέσσερα ιστορικά θαύματα που παραδίδονται από τα μεταβυζαντινά κείμενα και σχετίζονται με το θαυματουργό λείψανο του αγίου και την Κέρκυρα και σε ανάμνηση των οποίων τελούνται σήμερα λιτανείες⁵⁶:

26. σωτηρία του νησιού από λιμό, προ του 1553 (Λιτανεία Μ. Σαββάτου)⁵⁷,

27-28. σωτηρία του νησιού από πανώλη το 1629 (Λιτανεία Κυριακής των Βαΐων)⁵⁸ και το 1673 (Λιτανεία της πρώτης Κυριακής του Νοεμβρίου)⁵⁹,

29. σωτηρία του νησιού από την τουρκική πολιορκία του 1716 (Λιτανεία της 11ης Αυγούστου)⁶⁰.

Ο κατάλογος μπορεί να συνεχισθεί με την παράθεση και άλλων θαυμάτων, τα οποία χρονολογούνται μέχρι τις μέρες μας, από τα οποία παραθέτουμε αυτά που σημειώνονται στις ακολουθίες:

30. θεραπεία του τυφλού ανατολίτη εμπόρου Θεοδώρου (εορτάζεται στις 13 Ιουλίου—, πρόκειται για ένα από τα πρώτα θαύματα του λειψάνου του αγίου)⁶¹,

31. θαυματουργή αβλαβής πτώση δύο ανθρώπων από το κωδωνοστάσιο του ναού του⁶²,

32. θεραπεία δύο τυφλών κωπηλατών⁶³,

33. τύφλωση ασεβούς ευγενούς⁶⁴ και

34. αποτροπή της τοποθέτησης δυτικού αλταρίου στον ναό του χάρη στη θαυμαστή ανατίναξη της πυριτιδαπο-

θήκης το 1718 και τον στη συνέχεια θάνατο του Γενικού Καπιτάνου Ανδρέα Pisani, αιτία του όλου κακού⁶⁵.

Ενδιαφέρουσα είναι η κατανομή των 34 αυτών θαυμάτων σε σχέση τόσο με τις πηγές όσο και με τον εικονογραφικό κύκλο, όπως φαίνεται στον πίνακα Α'. Μελετώντας τον συγκεντρωτικό - συνδυαστικό αυτόν πίνακα (βλ. σ. 257) με την παράλληλη παράθεση των θαυμάτων στις πηγές παρατηρούμε τα εξής: Οι ιστορικοί πριν από τον Θεόδωρο είναι πολύ φειδωλοί στην εξιστόρηση των θαυμάτων, ενώ οι μεταγενέστεροι βιογράφοι αναφέρουν τα περισσότερα από αυτά που καταγράφει ο Θεόδωρος. Επίσης η σειρά της εξιστόρησης διαφέρει. Ο Σωκράτης καταγράφει μόνο δύο (αριθ. 18, 7) και ο Σωζομενός πέντε (αριθ. 18, 7, 20, 24, 25). Στον εκτενή βίο του Θεοδώρου Πάφου, που θεωρείται ο παλαιότερος και πληρέστερος, καταγράφονται συνολικά είκοσι τρία επεισόδια και θαύματα (αριθ. 1-23), από τα οποία τα δεκαεπτά ήταν γνωστά από τον έμμετρο βίο⁶⁶ και ένα από την ιστορία του Σωκράτους (αριθ. 18)⁶⁷, ενώ τα υπόλοιπα πέντε τα καταγράφει πρώτος ο Θεόδωρος (αριθ. 19-23). Είναι ενδιαφέρουσα η μαρτυρία του τρόπου έρευνας και συλλογής του υλικού από τον Θεόδωρο. Το πρώτο θαύμα (πρόκειται για το θαύμα της πτώσης των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια, αριθ. 19) του το είχε διηγηθεί, κατά τη διάρκεια ενός προσκυνηματός του στην Αίγυπτο, ένας Ιωάννης, μοναχός της Μονής Συμβούλου στην Κύπρο, ο οποίος με τη σειρά του το είχε μάθει από έναν άλλον Κύπριο, τον διάκονο Στέφανο, ο οποίος Στέφανος το διάβασε σε ένα βιβλίο όπου υπήρχαν και άλλα θαύματα του αγίου, άγνωστα ήδη τότε στην Κύπρο⁶⁸. Το δεύτερο (πρόκειται για τη μη επιστροφή του δανείου στο ειδικό κουτί,

53. Ό.π., σ. 99-100.

54. PG 67, στ. 888-889.

55. PG 67, στ. 889.

56. Γενικά για τις πανηγύρεις βλ. S. Vryonis Jr, «The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origin and fate», ed. Sergei Hackel, *The Byzantine Saint*, London 1981, σ. 196-226, βλ. εικ. στη σ. 197.

57. *Ἡ θεία καὶ ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδῶνος ἐπισκόπου Τριφυθοῦντος τοῦ θαυματουργοῦ*, Ἐνετίησιν ἀρχοδ' (1674), σ. κα'. Α. Βροκίνης, *Περὶ τῶν ἐτησίως τελουμένων ἐν Κερκύρα λιτανειῶν τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος καὶ τῆς ἐν ἔτει 1716 πολιορκίας τῆς Κερκύρας. Ἱστορικὴ ἐπιτομὴ ἐξ ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἐγγράφων*, ἀ' ἐκδοσις, Ἐν Κερκύρα 1888, επανέκδοση στα *ΚερκΧρον XVII* (1973), σ. 290-293.

58. *Ακολουθία*, ό.π., σ. κα'-κβ'. Βροκίνης, ό.π., σ. 286-290.

59. Ό.π., σ. κβ'. Βροκίνης, ό.π., σ. 303.

60. *Ἡ θεία καὶ ἱερὰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδῶνος ἐπισκόπου Τριφυθοῦντος τοῦ θαυματουργοῦ, πατρὸς καὶ*

προστάτου Κερκύρας, Ἐνετίησι ἀφιζ' (1717), σ. 45-46. Βροκίνης, ό.π., σ. 293-302.

61. *Ακολουθία*, ό.π., σ. κα'.

62. Ό.π., σ. κβ'.

63. Ό.π., σ. κβ'.

64. Ό.π., σ. κβ'.

65. Ἀθανάσιος Πάριος, *Ὀὐρανοῦ κρείς ἦτοι θαῦμα φρικτὸν καὶ ἐξαισίον τοῦ θαυματουργικωτάτου θείου Σπυριδῶνος, δι' οὗ τὰς βουλάς τῶν παρανόμων παπιστῶν, ἐματαιώσε, μὴ συγχωρήσας αὐτοῖς νὰ ἐγείρουν ἀλτάριον, ἦτοι θυσιαστήριον, μέσα εἰς τὸν ἐν τῇ Κερκύρα ἁγιὸν του ναόν, συντεθὲν μετὰ καὶ ἱερῶς καὶ ἐπινηκεῖον ἀκολουθίας εἰς αὐτὸ παρὰ ζηλωτοῦ τινὸς ἀδελφοῦ*, Ἐν Λευφία τῆς Σαξωνίας ἀωε' (1805). Τσίτσας 1969, σ. 28-30, 37-44, όπου και βιβλιογραφία.

66. van den Ven, σ. 77-78.

67. Ό.π., σ. 78-81.

68. Ό.π., σ. 81-88, 90-91.

αριθ. 20) του το διηγήθηκε ένας γέρος προσκυνητής όταν συγκέντρωνε τα θαύματα του αγίου που είχαν επιβιώσει στην προφορική παράδοση και δεν είχαν καταγραφεί ακόμη⁶⁹. Στο τέλος του βίου καταγράφει τα μετά θάνατον θαύματα, όπως του τα διηγείται ένας πιστός, ο οποίος είχε τιμηθεί με τη χάρη του αγίου (αριθ. 21-23)⁷⁰. Στη συνέχεια ο «Ανώνυμος Laurentianus», σύγχρονος του Θεοδώρου, περιλαμβάνει δεκαεπτά συνολικά θαύματα (αριθ. 1-18) χωρίς να αναφέρει περιέργως τη συμμετοχή του στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (αριθ. 6), ενώ καταγράφεται το επεισόδιο με τους κλέφτες (αριθ. 18). Επίσης προηγείται η ανάσταση της Ειρήνης (αριθ. 7) και παρεμβάλλεται η προόραση του θανάτου του (αριθ. 17) μεταξύ αναστροφής ποταμού (αριθ. 4) και πόρνης (αριθ. 5). Η «Ανώνυμη Μετάφραση» περιλαμβάνει τα πρώτα είκοσι θαύματα του Θεοδώρου αλλά δεν τηρείται η ίδια σειρά, ενώ ο «Σύντομος Βίος» περιλαμβάνει τα πρώτα είκοσι δύο και με την ίδια σειρά. Τέλος, ο Συμεών ο Μεταφραστής ακολουθεί την ίδια σειρά με τον Θεόδωρο έως το υπ' αριθ. 16, προτάσσει τα θαύματα υπ' αριθ. 17, 18, 19 (προηγείται το 19 του 18) και μεταφέρει την προόραση του θανάτου του στο τέλος υπέρ μιας ενιαίας νοηματικής αφηγήσεως, σε αντίθεση με τον Θεόδωρο που τα εντάσσει σε μια δεύτερη ομάδα για να μπορέσει έτσι να δηλώσει την πηγή τους. Ο Αγάπιος παραδίδει δέκα εννιά θαύματα από τα πρώτα είκοσι δύο – δεν αναφέρονται η μοιχαλίδα (αριθ. 16), το μη επιστραφέν δάνειο (αριθ. 20) και η αφωνία του προσκυνητή (αριθ. 21). Στο «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae» παραδίδονται έξι από τα επτά πρώτα θαύματα, δεν αναφέρεται η σωτηρία της πόρνης (αριθ. 5) και στο Συναξάρι του Νικόδημου Αγιορείτη δεκαοκτώ από τα πρώτα είκοσι, εκτός από το γεύμα στη Σωφρονία (αριθ. 16) και την πτώση των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια (αριθ. 19). Στα μνηαία και στις ακολουθίες (οι οποίες επαναλαμβάνουν το κείμενο των μνηαίων) παραδίδονται δεκαεπτά από τα δεκαοκτώ πρώτα θαύματα, παραλείπεται δηλ. το επεισόδιο με τη Σωφρονία (αριθ. 16), ενώ στις ακολουθίες προστίθενται τα σύγχρονα θαύματα, από τα οποία σπουδαιότερα είναι η λύτρωση της Κέρκυρας από τον λιμό, προ του 1553 (αριθ. 26), η λύτρωση της

Κέρκυρας από τον λοιμό το 1629 (αριθ. 27) και το 1673 (αριθ. 28), η σωτηρία της Κέρκυρας από την τουρκική πολιορκία του 1716 (αριθ. 29) και η ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης το 1718 (αριθ. 34).

Τα δεδομένα των ιστορημένων βίων

Από αυτά τα τριάντα τέσσερα επεισόδια - θαύματα, που μόλις παρουσιάστηκαν, απαντούν μόνον είκοσι τρία στον εικονογραφικό κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα (βλ. Πίν. Α΄ και Β΄) και αναφερόμαστε στον κύκλο, όπως αυτός διαμορφώθηκε στη μεταβυζαντινή εποχή, κατά την οποία καταγράφεται μεγάλη παραγωγή εικόνων του. Γιατί ο επόμενος εικονογραφικός κύκλος του αγίου Σπυρίδωνα μετά τον μοναδικό βυζαντινό κύκλο, χρονολογημένο προ του 655, εμφανίζεται μόλις το 1595, ενώ κατά τον 17ο και 18ο αι. αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός τους. Με βάση τις σαράντα περίπου εικόνες με τον κύκλο που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε⁷¹, θα επιχειρήσουμε, αφού πρώτα παρουσιάσουμε όλο το υλικό χρονολογικά και κατά ομάδες, ανάλογα με τον αριθμό των σκηνών που απεικονίζονται (για τις σκηνές της κάθε εικόνας βλ. Πίν. Β΄ Εκτενείς και συνοπτικοί κύκλοι), να διατυπώσουμε κάποιες παρατηρήσεις για τη σύνθεση του ιστορημένου βίου σε σχέση με τον παραδιδόμενο βίο από τις πηγές και για την εικονογραφία του.

Εκτενείς εικονογραφικοί κύκλοι

Στην πρώτη ομάδα (25 παραδείγματα) με τον εκτενή εικονογραφικό κύκλο καταλογογραφούνται είκοσι τρεις εικόνες (συμπεριλαμβανομένων των χάρτινων εικόνων και των ανθιδόλων), ένα τοιχογραφικό σύνολο και μια ουρανία:

Α) Ο παλαιότερος εικονογραφικός κύκλος σώζεται σε εικόνα του Κερκυραίου, εγκατεστημένου στη Βενετία, ζωγράφου ιερέα Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη (1570/5-1631)⁷². Η εικόνα, η οποία χρονολογείται το 1595, πρέπει να φιλοτεχνήθηκε στη Βενετία και δωρήθηκε το 1658 από τον ίδιο τον γιό του ζωγράφου, τον ιερέα Θεοφύλακτο Τζανφουρνάρη, στον ναό του

69. Ο.π., σ. 91-92.

70. Ο.π., σ. 95, 96, 99.

71. Είναι σίγουρο ότι υπάρχουν πολύ περισσότερες. Μόνον από την αποδελτίωση του τ. 1 Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* και του τόμου υπό δημοσίευση συγκεντρώθηκαν ογδόντα τουλάχιστον εικόνες επώνυμων ζωγράφων, τις περισσότερες από τις οποίες όμως δεν

μπορέσαμε να ελέγξουμε αν πρόκειται για κύκλο ή όχι.

72. Chatzidakis, *Icônes de Venise*, σ. 95. Ο Θεοφύλακτος Τζανφουρνάρης πρέπει να ταυτίζεται με τον επιμελητή της έκδοσης του Μνηαίου (Βενετία 1628) και των Βίων του Μάξιμου Μαργουνίου (Βενετία 1656), στα οποία, όπως είδαμε, περιλαμβάνεται ο βίος του αγίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

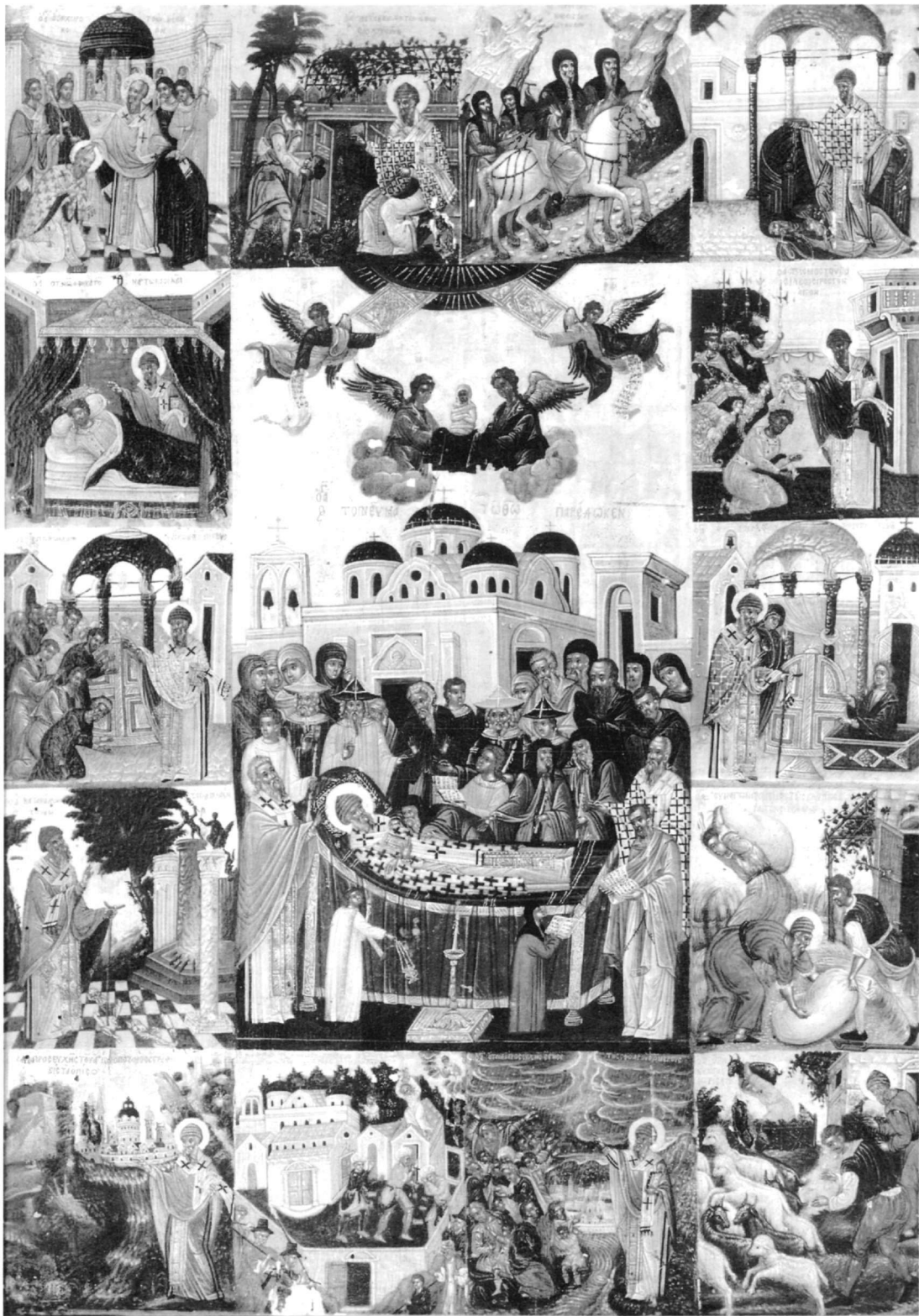
ΘΑΥΜΑΤΑ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	ΕΙΚΟΝΕΣ
1. αβροχία			+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
2. σωτήρια πλημμύρα			+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+		+
3. μετατροπή όφρεως			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4. αναστροφή ποταμού			+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
5. σωτηρία πόρνης			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+		+
6. Α' Οικουμενική Σύνοδος			+		+	+	+	+		+	+	+	+	+	+		+
7. ανάσταση Ειρήνης	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8. ίαση Κωνσταντίου			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
9. ανάσταση υιού γυναικός			+		+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+
10. 99/100 αίγες			+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+		+
11. αφωνία διακόνου			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+		+
12. αγγελική λειτουργία			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
13. θαυμαστό λυχνάρι			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+		
14. ταπεινοφροσύνη Τριφύλλιου			+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+		
15. καταδίκη μοιχαλίδος			+	+	+	+	+	+			+		+	+	+		+
16. Σωφρονία			+	+	+	+	+	+				+					
17. θερισμός			+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+		+
18. κλέφτες κοπαδιού του	+	+		+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+		+
19. πτώση ειδώλων (Αλεξάνδρεια)				+	+	+	+	+				+					+
20. μη επιστραφέν δάνειο		+		+	+	+	+	+	+						+		+
21. αφωνία προσκυνητή				+		+											
22. προστασία προσκυνητή (βροχή)				+		+	+	+				+					
23. παρουσία αγίου σε προσκυνητή				+													
24. ματαιοδοξία Τριφύλλιου		+		+													
25. καταστρατήγηση νηστείας		+		+					+					+			
26. λιμός 1553														+			
27. πανώλη 1629														+			+
28. πανώλη 1673														+			+
29. πολιορκία 1716														+			+
30. ίαση τυφλού Θεόδωρου														+			+
31. θαυμαστή πτώση από κωδωνοστάσιο														+			+
32. ίαση δύο κωπηλατών														+			+
33. τιμωρία ευγενούς														+			
34. πυριτιδαποθήκη 1718														+			+

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

I. Σωκράτους, Ίστορία Έκκλησιαστική
 II. Σωζομενοῦ, Ίστορία Έκκλησιαστική
 III. Έμμετρος βίος
 IV. Ανώνυμος Laurentianus
 V. Θεόδωρος Πάφου
 VI. Ανώνυμη Μετάφραση
 VII. Σύντομος Βίος
 VIII. Συμεών Μεταφραστής
 IX. Νικηφόρου Καλλιόστου Ξανθοπούλου,

Ίστορία Έκκλησιαστική
 X. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae
 XI. Μηναία
 XII. Αγαπίου Λάνδου, Παράδεισος
 XIII. Μαξίμου Μαργουνίου, Βίοι αγίων
 XIV. Ακολουθίες
 XV. Νικόδημου Αγορείτου, Συναξαριστής
 XVI. Διονυσίου εκ Φουρνά, Ερμηνεία
Αναλυτικά για τις σκηνές βλ. σ. 254-255.

Εικ. 1. Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 1595.
Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας. (Φωτογραφικό Αρχείο Μανόλη Χατζηδάκη.)

Εικ. 2. Θεοδώρου Πουλάκη, εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 1671-1675 (;).
Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.)

Εικ. 3. Εμμανουήλ Τζάνε, εικόνα του αγίου Σπυριδωνα με σκηνές του βίου του, 1636. Museo Correr, Βενετία. (Φωτογραφικό Αρχείο Μανόλη Χατζηδάκη.)

Εικ. 4. Εμμανουήλ Σχορδύλη (μνείες 1646-1671), εικόνα του αγίου Σπυριδωνα με σηνές του βίου του. Ναός Αγίων Τεσσαράκοντα και Αγίου Σπυριδωνα, Χώρα Κιμών. (Φωτογραφικό Αρχείο 1ης και 2ης ΕΒΑ.)

Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (τόρα στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας). Στο κεντρικό διάχωρο παριστάνεται η Κοίμηση του αγίου και στην περιφέρεια δεκατέσσερις σκηνές του βίου του (βλ. Πίν. Β'. Α). Το πρότυπο της εικόνας ανάγεται στην κρητική ζωγραφική του 15ου αιώνα⁷³ (εικ. 1).

Β) Τον ίδιο ακριβώς κύκλο και ως σύνθεση αλλά και ως εικονογραφία, αποδίδοντάς τον όμως με κάποιες δικές του προτιμήσεις στις επί μέρους λεπτομέρειες και με τον άγιο ένθρονο αντί της Κοίμησης στο κεντρικό διάχωρο (βλ. Πίν. Β'. Β), ακολουθεί εξήντα περίπου χρόνια αργότερα ο Χανιώτης ιερέας Θεόδωρος Πουλάκης (ca 1620 - Κέρκυρα † 1692), σε εικόνα που βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη⁷⁴. Την εικόνα πρέπει να ζωγράφησε στη Βενετία ή κατά τη διάρκεια της πρώτης βενετικής του παραμονής μεταξύ των ετών 1644-1657 ή το πιθανότερο μεταξύ των ετών 1671-1675 όταν βρισκόταν για δεύτερη φορά εκεί, και όταν η εικόνα του Τζανφουρνάρη είχε ήδη δωρηθεί στον ναό του Αγίου Γεωργίου (1658) (εικ. 2).

Γ) Το 1636 ο Ρεθυμνιώτης ιερέας Εμμανουήλ Τζάνες (ca 1610 - Βενετία † 1690) ζωγραφίζει, ενώ είναι ακόμη στη γενέτειρα πόλη, έναν άλλο κύκλο με τον άγιο όρθιο στο κεντρικό διάχωρο και με οκτώ σκηνές στις μακρές πλευρές, που εικονογραφούν έξι θαύματα (βλ. Πίν. Β'. Γ), σήμερα στο Μουσείο Correr της Βενετίας⁷⁵ (εικ. 3).

Δ) Μια άλλη εικόνα που περιλαμβάνει κύκλο με δεκατέσσερις σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β'. Δ) και τον

άγιο όρθιο στο κεντρικό διάχωρο, έργο του Κρητικού ιερέα Εμμανουήλ Σκορδίλη (μνείες 1647-1671) εγκατεστημένου από τα μέσα του 17ου αι. στις Κυκλάδες, σώζεται στο τέμπλο του ναού των Αγίων Τεσσαράκοντα και Αγίου Σπυριδώνα στη Χώρα της Κιμώλου⁷⁶ (εικ. 4).

Ε) Παράλληλη εικονογραφικά με την εικόνα του Σκορδίλη είναι εικόνα σε ιδιωτική συλλογή της Αθήνας, που χρονολογείται το 1678 και αποτελεί αφιέρωμα του Επτανησίου Ιάκωβου Λεβαθηνού. Στην εικόνα αυτή απαντάται για πρώτη φορά στο κεντρικό διάχωρο η αντικατάσταση της παράστασης του αγίου με το λείψάνό του, ενώ στην περιφέρεια εικονογραφούνται δώδεκα σκηνές του βίου (βλ. Πίν. Β'. Ε)⁷⁷.

ΣΤ) Στον 17ο αι. πρέπει να χρονολογείται εικόνα της κρητικής σχολής από την εκκλησία της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας στη Λάρνακα της Κύπρου - Μητρόπολη Κιτίου. Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται ο άγιος ημίσωμος, ενώ στην περιφέρεια παριστάνονται έξι σκηνές (βλ. Πίν. Β'. ΣΤ)⁷⁸ (εικ. 5). Σύμφωνα με τον κ. Αθ. Παπαγεωργίου η εικόνα πρέπει να προέρχεται από τη Βενετία.

Ζ) Στον 17ο αι. πιθανώς αποδίδεται ομάδα εννέα ανθιδόλων (βλ. Πίν. Β'. Ζ) από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, τα οποία αποτελούν μέρος μιας εικόνας με εικονογραφικό κύκλο αξιολογής τέχνης με δυτικά δάνεια⁷⁹.

Η) Στον προχωρημένο 17ο αι. ή ακόμα και τον 18ο αιώνα πρέπει να χρονολογείται η μεταλλική εικόνα με

73. Chatzidakis, *Icons de Venise*, αριθ. 62, πίν. 46, 47, σ. 93-98 και σ. XXXIII, XLIII, 48, 49, 83. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, σ. 86. Ο Εμμ. Τζανφουρνάρης ήταν μαθητής και κληρονόμος των σχεδίων του Κρητικού ζωγράφου Θωμά Μπαθά (Χάνδακας 1554 - Βενετία † 1599), ο οποίος, μετά από μια σύντομη παραμονή στην Κέρκυρα (1574; - 1587), εγκαθίσταται στη Βενετία και γίνεται δάσκαλος του νεαρού Τζανφουρνάρη (βλ. Μ. Καζανάκη, «Ειδήσεις για τον ζωγράφο Θωμά Μπαθά (1554-1599) από το Νοταριακό Αρχείο της Κέρκυρας» στο *Δελτίο της Ιονίου Ακαδημίας Α'* (1977), σ. 124-138). Ας σημειωθεί ότι στο έργο του Μπαθά δεν συγκαταλέγεται καμιά εικόνα του αγίου Σπυριδώνα.

74. Α. Ξυγγόπουλος, *Μουσείον Μπενάκη, Κατάλογος τῶν εικόνων*, Ἐν Αθήναις 1936, αριθ. 38, σ. 57-59, πίν. 29, εικ. 9.

75. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής*, Αθήνα 1962, σ. 17-24, πίν. 1-6. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, σ. 105-106.

76. Ο κύκλος παρουσιάζει δυσκολίες στην ταύτιση των σκηνών, μερικές από τις οποίες αποτελούν προς το παρόν *unicum*. Στο αριστερό μέρος της ίδιας εικόνας και σε ιδιαίτερα διάχωρα παριστάνονται επίσης η Βάπτιση και η Δέηση (2η Ε.Β.Α. ΚΙΜ. 29). Ι. Σ. Ράμφου, «Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου και των πέριξ νησίδων» στο *Κιμωλιακά Β'* (1972), σ. 237, εικ. 51 (στη σ. 235). Α. Λεντάκης,

«Οι ιερείς και αγιογράφοι Εμμανουήλ και Αντώνιος Σκορδίλης» στο *Κιμωλιακά Ζ'* (1977), σ. 343. Δ. Καλομοιράκης, «Η παρουσία του ζωγράφου Εμμανουήλ ιερέως Σκορδίλη στη Μήλο», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία - Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1981, σ. 32-33. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*, (υπό δημοσίευση). Ευχαριστώ την Έφορο κ. Φ. Δροσογιάννη και τους επιμελητές της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων καθώς και τον κ. Δ. Καλομοιράκη για τη βοήθεια και για το φωτογραφικό υλικό που μου διέθεσαν.

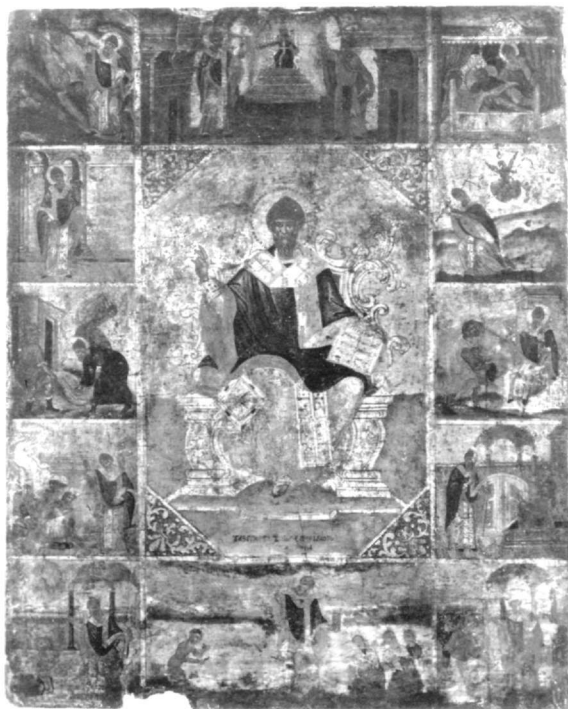
77. Γ. Κακαβάς, «Άγνωστη εικόνα με το λείψανο και σκηνές από το βίο του αγίου Σπυριδώνος», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία - Δωδέκατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1992, σ. 22, όπου την αποδίδει σε επτανησιακό εργαστήριο. Ευχαριστώ τον κ. Γιώργο Κακαβά για τη βοήθεια και τη διάθεση φωτογραφίας της εικόνας.

78. Παρουσιάστηκε στην έκθεση «Κύπρος, 9000 χρόνια πολιτισμού στη Βουλή των Ελλήνων», Ανοιξη '96. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Αθανάσιο Παπαγεωργίου για τη βοήθεια και τη διάθεση της φωτογραφίας.

79. Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος Ανδρέα Ξυγγόπουλου (τμήμα

Εικ. 5. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 17ος αιώνας. Ναός Παναγίας Χρυσοπολίτισσας, Λάρανα. (Φωτογραφικό Αρχείο Αθανάσιου Παπαγεωργίου.)

Εικ. 6. Ιωάννου Μόσκου (μνείες 1680-1714), εικόνα του αγίου Σπυριδώνα με σκηνές του βίου του. Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού Μουσείου.)

Εικ. 7. Ιωάννου Παντή, εικόνα του αγίου Σπυριδώνα με σκηνές του βίου του, 1758. Ναός Αγίου Σπυριδώνα, Κέρκυρα.

την πλαστή υπογραφή του Ηλιού [Μόσ]κου 16[.]7 στο Μουσείο Κανελλοπούλου, με το Λείψανο στο κεντρικό διάχωρο και οκτώ σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄ Η)⁸⁰ (εικ. 9).

Θ) Στο τέλος του 17ου ή αρχές 18ου αι. αποδίδεται η ενυπόγραφη εικόνα του Ιωάννου Μόσκου (μνείες 1657-1721) στο Βυζαντινό Μουσείο (Συλλογή Λοβέρδου αριθ. 64) με τον άγιο ένθρονο και δώδεκα σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄ Θ)⁸¹ (εικ. 6).

Ι) Το 1747/8 χρονολογείται μία μελκιτική εικόνα, έργο του πατριάρχη Αντιοχείας Σίλβεστρου, με δεκατέσσερις σκηνές (μεταξύ αυτών και το Λείψανο) (βλ. Πίν.

Β΄ Ι), που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στο Βουκουρέστι. Στο κεντρικό διάχωρο, που είναι αυτόνομη εικόνα, εικονίζεται ο άγιος ημίσωμος με το σύμβολό του, την κεραμίδα, που αποσυντίθεται σε ύδωρ, πυρ και γη. Πρόκειται για τον πιο πιστό κύκλο στα κείμενα⁸² (εικ. 8).

ΙΑ) Το 1758 χρονολογείται η εικόνα στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στην Κέρκυρα, έργο του ιερέα Ιωάννη Παντή (μνείες 1722-1758) με τον άγιο ένθρονο στο κεντρικό διάχωρο και δέκα σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄ ΙΑ)⁸³ (εικ. 7).

ΙΒ) Το 1783 χρονολογείται η ανυπόγραφη εικόνα του

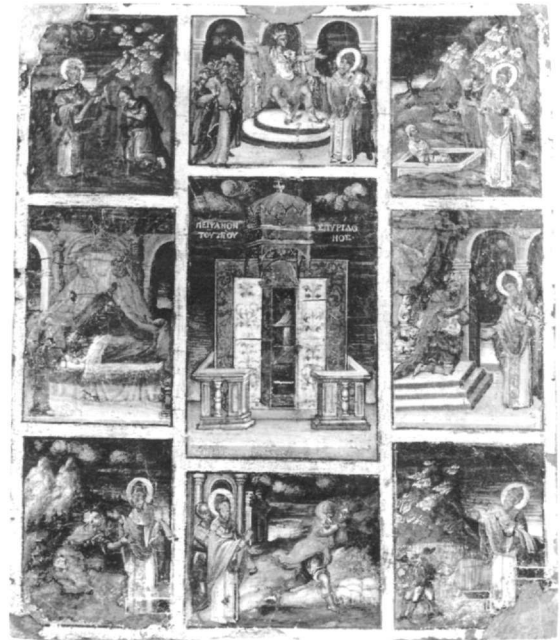
χαρακτικών και σχεδίων) Ξ 721α-στ και Ξ 273α-γ. Ευχαριστώ πολύ την κ. Μαρία Βασιλάκη, μελετήτρια του υλικού, η οποία ευγενικά με ενημέρωσε σχετικά και μου παρουσίασε την εξαιρετική αυτή ομάδα ανθιδόλων.

80. Αριθ. ευρ. 1414. Μ. Σ. Μπρούσαρη, *Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Οδηγός*, Αθήνα 1985, σ. 188-189. Ευχαριστώ την επιμελήτρια του Μουσείου κ. Νικολέττα Σαραγά

για τη διευκόλυνση της μελέτης και τη διάθεση της φωτογραφίας. 81. Σισιλιάνος, σ. 156. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, αριθ. 64, σ. 20. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (υπό δημοσίευση).

82. *Icônes Melkites, Exposition organisée par le Musée Nicolas Sursock*, Beyrouth 1969, αριθ. 50, σ. 189-192. Ευχαριστώ την κ. Sylvia Agémian για τη βοήθεια και τη διάθεση της φωτογραφίας.

83. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (υπό δημοσίευση).

Εικ. 8. Αριστερά: Πατριάρχη Αντιοχείας Σύλβεστρου, εικόνα του αγίου Σπυριδώνα με σκηνές του βίου του, 1747/8. Ναός Αγίου Σπυριδώνα, Βουκουρέστι.

Εικ. 9. Άνω: Εικόνα του αγίου Σπυριδώνα με σκηνές του βίου του, 17ος-18ος αι., με πλαστική υπογραφή «Ηλιού [Μόσ]κου, 16].77». Μουσείο Κανελλοπούλου, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Κανελλοπούλου.)

αγίου, αφιέρωμα του πρωτόπαπα Γεωργίου Τρουλίη, στο προσκυνητάρι του ναού του Αγίου Σπυριδώνα στην Απολλωνία της Σίφνου με τον άγιο όρθιο στο κεντρικό διάχωρο και επτά σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄. ΙΕ)⁸⁴ (εικ. 11).

ΙΓ) Τον 18ο αι. πιθανώς χρονολογείται εικόνα στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στο χωριό Βασιλικάδες της Κεφαλονιάς⁸⁵. Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται ο άγιος ημίσωμος, ενώ στην περιφέρεια παριστάνονται δώδεκα σκηνές (βλ. Πίν. Β΄. ΙΓ).

ΙΔ) Τον 18ο αι. χρονολογείται εικόνα ιδιωτικής συλ-

λογής της Αθήνας με τον άγιο ένθρονο και επτά σκηνές (βλ. Πίν. Β΄. ΙΔ)⁸⁶.

ΙΕ) Μετά το 1716, στον προχωρημένο 18ο αι., χρονολογείται εικόνα από το ναύδριο της Αιξωνής στη Γλυφάδα Αττικής με το Λείψανο στο κεντρικό διάχωρο και έξι σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄. ΙΕ)⁸⁷ (εικ. 10).

ΙΣΤ) Το 1771 χρονολογείται η εικόνα από το Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας με οκτώ σκηνές στην περιφέρεια (βλ. Πίν. Β΄. ΙΣΤ). Σε αυτή την εικόνα απαντά στο κεντρικό διάχωρο η παράλληλη απεικόνιση του αγίου ως ένθρονου ιεράρχη και ως λειψάνου⁸⁸ (εικ. 12).

84. Θ. Αλιπράντης, *Θησαυροί της Σίφνου. Εικόνες των Ναών και των Μονών*, Αθήνα 1979, σ. 20. Ευχαριστώ την κ. Ελένη Κάτσα και τον κ. Αργύρη Σταμόπουλο για τη φωτογράφιση.

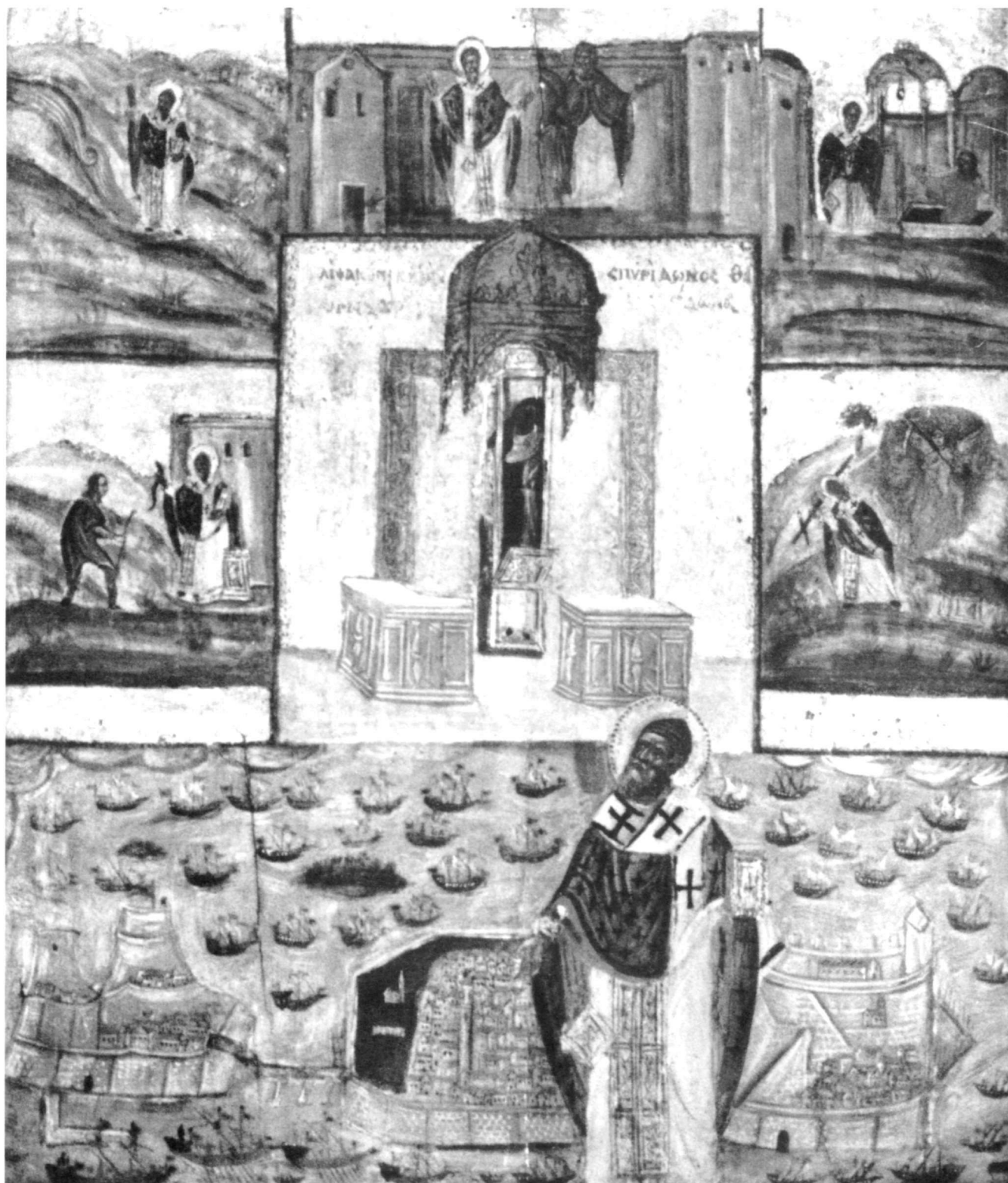
85. Ευχαριστώ την κ. Τένια Ρηγάκου για την πολύτιμη βοήθεια.

86. Η εικόνα, η οποία μελετάται από τον κ. Γ. Κακαβά, χρονολογείται σύμφωνα με το δελτίο καταγραφής της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών γύρω στο 1700. Ευχαριστώ την

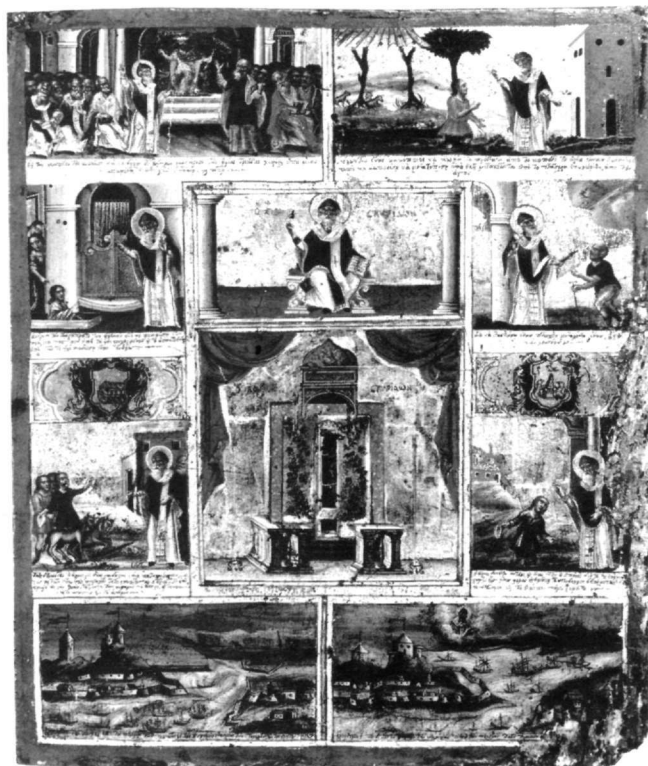
Εφορεία για την πρόσβαση στα αρχεία της.

87. Μπίθα, σ. 158, εικ. 12. Ευχαριστώ θετικά τον συλλογέα για τη βοήθειά του. Βλ. έγχρωμη λεπτομέρεια στην *ΙΕΕ ΙΑ΄*, σ. 417-418.

88. Ι. Μπίθα, *Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας* (οδηγός), (κεφ. Οι Εικόνες) Αρκαδία 1991, σ. 115-116, έγχρ. εικ. 78. Μπίθα, σ. 151-156, εικ. 1-2.

Εικ. 10. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 18ος αιώνας (μετά το 1716). Ναΐδιο Αιξωνής, Αθήνα.

Εικ. 11. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 1783, «Αφιέρωμα Γεωργίου Τρουλίη πρωτόπαπα». Ναός Αγίου Σπυρίδωνα, Απολλωνία, Σίφνος.

Εικ. 12. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 1771. Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας. (Φωτογραφία Β. Βουτσά, Φωτογραφικό Αρχείο Λαογραφικού Μουσείου Στεμνίτσας.)

Η ίδια ακριβώς σύνθεση αλλά σε πιο απλή εικονογραφία με ιταλικές επιγραφές παριστάνεται:

ΙΖ) σε εικόνα στο Museo Civico στην πόλη Bergamo της Ιταλίας (βλ. Πίν. Β'. ΙΖ)⁸⁹,

ΙΗ) σε απλουστευμένη μορφή με σερβικές επιγραφές σε εικόνα της Συλλογής Sekulić στο Βελιγράδι (βλ. Πίν. Β'. ΙΗ)⁹⁰ και σε τρεις χάρτινες εικόνες με ιταλικές επιγραφές:

ΙΘ) σε ιδιωτική συλλογή (βλ. Πίν. Β'. ΙΘ)⁹¹

89. Α. Κατσελάκη, «Δύο εικόνες πιθανόν επανησιακές: Παναγία Κασσωπίτρα και Λείψανο του αγίου Σπυρίδωνος», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6 (1994), σ. 475 (σημ. 52) και σ. 478, εικ. 11. Μπίθα, σ. 156, εικ. 3-5.

90. Μ. Bajić-Filipović, *La collection d'icônes Sekulić*, Belgrade 1967, αριθ. 101, σ. 72, πίν. XXX. Μπίθα, σ. 156-157, εικ. 6.

Κ) στο ναύδριο της Αιξωνής στη Γλυφάδα Αττικής (βλ. Πίν. Β'. Κ)⁹² και

ΚΑ) στην Κέρκυρα με τη χρονολογία 1869 (βλ. Πίν. Β'. ΚΑ)⁹³.

ΚΒ) Ο ίδιος τύπος με τις προηγούμενες χάρτινες εικόνες αλλά με διαφορετική επιλογή σκηνών απαντά σε χάρτινη εικόνα της συλλογής Φλάμπουρα, του 4' τετάρτου του 19ου αιώνα με οκτώ σκηνές (βλ. Πίν. Β'. ΚΒ)⁹⁴.

ΚΓ) Στον 18ο αι. πρέπει να χρονολογείται η κακοδια-

91. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα. Μνημεία, εικόνες, πολιτισμός*. Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων νήσων, Κέρκυρα 1994, εικ. στη σ. 22. Μπίθα, σ. 157, εικ. 7.

92. Μπίθα, σ. 157, εικ. 8.

93. Ό.π., εικ. 9.

94. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά*

Εικ. 13. Τοιχογραφία με το θαύμα του αγίου Σπυριδώνα «ἐχάλασαν οἱ σορροὶ τοῦ πλουσίου οἱ δὲ καρποὶ ἐχύθησαν», 1761. Μονὴ Προδρόμου Σερρών, παρεκκλήσιον Αγίου Σπυριδώνα. (Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Ἀγγελικῆς Στρατῆς.)

τηρημένη εικόνα της Μονῆς Παλιοκαστρίτσας στην Κέρκυρα με το Λείψανο στο κεντρικό διάχωρο και ἑξι μικρές σκηνές στις γωνίες και στο μέσον των ὀρθίων πλευρῶν (βλ. Πίν. Β'. ΚΓ)⁹⁵.

ΚΔ) Στη δυτική εικονογραφία και στην τεχνοτροπία της επτανησιακῆς σχολῆς ζωγραφικῆς εντάσσεται η χαμένη σήμερα ουρανία του ναοῦ του Αγίου Σπυριδώνα στην Κέρκυρα, ἔργο του Παναγιώτη Δοξαρά (1727) με δεκαπέντε σκηνές - πίνακες (βλ. Πίν. Β'. ΚΔ)⁹⁶, που αντικαταστάθηκαν σύμφωνα με τις ἐπιγραφές μεταξύ των ἐτῶν 1852 και 1871 με ἀντίγραφα

ἀπὸ τον ζωγράφο Νικόλαο Ἀσπιώτη (γεννήθηκε το 1817)⁹⁷. Μικρὰ κομμάτια ἀπὸ την ἀρχικὴ ουρανία σώζονται στη Συλλογὴ Βούλγαρη και στο Μητροπολιτικό Μέγαρο στην Κέρκυρα⁹⁸, ἐνὸς στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο σώζεται χρωματισμένο προσχέδιο με το θαύμα της Ἀγγελικῆς Λειτουργίας, με δύο στρώματα ζωγραφικῆς, που ἴσως εἶναι το πρωτότυπο προσχέδιο του Δοξαρά⁹⁹.

ΚΕ) Το 1761 χρονολογούνται οἱ τοιχογραφίες στο παρεκκλήσι του Αγίου Σπυριδώνα στη Μονὴ Προδρόμου Σερρών με ἐπτά σκηνές (βλ. Πίν. Β'. ΚΕ)¹⁰⁰ (εἰκ. 13).

χαρακτικά 1665-1899, I, Αθήνα 1986, αριθ. και εικ. 311, σ. 290-291. Μπίθα, σ. 158, εικ. 10.

95. Μπίθα, σ. 158 (σημ. 20).

96. Λόγω του μεγάλου ὕψους της ἐκκλησίας η ταῦτιση των σκηνῶν εἶναι προβληματικὴ.

97. Φ. Ποφύλλης, «Ἡ ζωγραφικὴ στην Κέρκυρα» στο *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 6 (1958), σ. 12-13. R. Matton, *Corfou*, Athènes 1960, εικ. 70. Α. Χ. Τοῖτσας, *Αἱ ἐπιγραφαὶ του Αγίου Σπυριδωνος*, Κέρκυρα 1966, σ. 35-37. Τοῖτσας 1969, σ. 46. Τ. Σπητέρης, *Τρεῖς αἰῶνες νεοελληνικῆς τέχνης 1660-1967*, Α', Αθήνα 1979, σ. 68-69, 80, εικ. στις σ. 66, 81. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*, σ. 281, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

Βυζαντινὴ και μεταβυζαντινὴ τέχνη στην Κέρκυρα, σ. 157, ἔγχρ. εικ. στη σ. 159 (Σ. Κουκιάρης). Βαρβάρα Παπαδοπούλου, 8η ΕΒΑ, «Συντήρηση εικόνων τοιχογραφιών. Νομός Κέρκυρας», ΑΔ 43 (1988), Χρονικά Β1, Αθήνα 1993, σ. 318-319, πίν. 180.

98. Σπητέρης, ὁ.π., εικ. στη σ. 80. *Βυζαντινὴ και μεταβυζαντινὴ τέχνη στην Κέρκυρα*, ἔγχρ. εικ. στις σ. 158 και 160.

99. Αριθ. ευρ. Β.Μ. 4187. Μ. Χατζηδάκης, ΑΔ 19 (1964), Β1 Χρονικά, Αθήνα 1966, σ. 18-19, πίν. 9β. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*, σ. 126-127, 281. Πρόκειται για προσαρμογὴ του πίνακα του Veronese «Ο θρίαμβος της Βενετίας», που βρίσκεται στο Palazzo Ducale στη Βενετία.

100. Ἀγγελικὴ Στρατῆ, «Ζωγραφικὸ ἐργαστήριον του 18ου αἰῶνα

Εικ. 14. Εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου του, 17ος-18ος αιώνας. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη. (Φωτογραφία Μ. Σκιαδαρέση, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείων Βυζαντινού Πολιτισμού.)

Συνοπτικοί εικονογραφικοί κύκλοι

Στη δεύτερη ομάδα με τον συνοπτικό εικονογραφικό κύκλο καταλογίζονται εννιά εικόνες που τοποθετούν τις σκηνές σε μικρά διάχωρα στις τέσσερις γωνίες ή στο κάτω μισό της εικόνας. Οι εικόνες αυτές χρονολογούνται συνήθως στον 18ο αιώνα.

ΚΣΤ) Εικόνα του Γεωργίου Χρυσολουρά (μνείες 1723-1761) στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στη Λευκάδα με τον άγιο ένθρονο στο κεντρικό διάχωρο και τέσσερις σκηνές στις γωνίες (βλ. Πίν. Β'. ΚΣΤ)¹⁰¹.

ΚΖ) Εικόνα με τον άγιο ένθρονο και τέσσερις σκηνές στις γωνίες (βλ. Πίν. Β'. ΚΖ) στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη¹⁰² (εικ. 14). Η εικόνα των μέσων του 18ου αι., αφιέρωμα «Ἰωάννου Ντέκα ἔξ Ἀθηνῶν» ιδρυτή σχολείου στην Αθήνα το 1750, όπως μας πληροφορεί επιγραφή στο Βυζαντινό Μουσείο (αριθ. 367) επαναλαμβάνει το εικονογραφικό σχήμα της εικόνας του Χρυσολουρά.

ΚΗ) Εικόνα του Σπυρίδωνος Σπεράντζα (μνείες 1763-1776) στο Βυζαντινό Μουσείο (Συλλογή Λοβέρδου αριθ. 60), όπου εικονίζεται ο άγιος Σπυρίδων ένθρονος και δορυφορούμενος από τους άλλους δύο προστάτες άγιους της Επτανήσου Διονύσιο και Γεράσιμο και τη στηθαία αγία Παρασκευή στο κάτω μέρος: τέσσερα θαύματα παριστάνονται στις γωνίες (βλ. Πίν. Β'. ΚΗ)¹⁰³.

στην περιοχή Σερρών Νιγρίτας», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία - Δωδέκατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1992, σ. 52. Η ίδια, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας και η συμβολή των στη ζωγραφική του 18ου αι. στην Ανατολική Μακεδονία», *Η Νιγρίτα. Η Βισαλία διαμέσων της Ιστορίας, Νιγρίτα, Νοέμβριος 1993*, Νιγρίτα, 1995, σ. 140-145, 148, εικ. 14 (στη σ. 144). Ευχαριστώ πολύ την κ. Στρατή για τη διάθεση του αδημοσίευτου ακόμη κεμένου της καθώς και των σχετικών φωτογραφιών.

101. Π. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα*, Αθήνα 1974 [= Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Γ' (1973)], σ. 126, 304, πίν. 81.1 (στη σ. 579). Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (υπό δημοσίευση).

102. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Α. Τούρτα, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Βυζαντινοί θησαυροί της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994, αριθ. 25, σ. 15, έγχρ. εικ. στη σ. 40-41. Ευχαριστώ θερμά την επιμελήτρια του Μουσείου κ. Τασούλα Τούρτα και τον φωτογράφο κ. Μάκη Σκιαδαρέση για τη βοήθεια και τη φωτογράφιση. Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 10.

103. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, αριθ. 60, σ. 19. *Λιμάνια και καράβια*, εικ. αριθ. 21, σ. 56-57, έγχ. εικ. στις σ. 56, 57 (Κ. Φ. Καλαφάτη). Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (υπό δημοσίευση).

104. Maria Georgescu, «Une icône crétoise du Monastère de Viforita

ΚΘ) Εικόνα του 1753 που βρίσκεται στη Ρουμανία, στο Μοναστήρι Viforita στη Βαλαχία, με τον άγιο ένθρονο και σε τέσσερις τροχούς που φύονται από κλάδους δένδρου, αντίστοιχα θαύματα (βλ. Πίν. Β'. ΚΘ). Η εικόνα προέρχεται σύμφωνα με τη συγγραφέα από εργαστήρια της Βενετίας¹⁰⁴.

Λ) Εικόνα του 18ου αι. στο τέμπλο της Μονής Ζωδόχου Πηγής (Χρυσοπηγή) στην Ίο, όπου στην επάνω μεγάλη ζώνη εικονίζεται ένθρονος ο άγιος και στην κάτω δύο σκηνές του βίου του (βλ. Πίν. Β'. Λ)¹⁰⁵.

ΛΑ) Εικόνα του 18ου αι. από τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στα Γριζάτα, τώρα στο Μουσείο Αργοστολίου Κεφαλονιάς, με τον άγιο ημίσωμο και σε δύο επάνω μικρά γωνιακά διάχωρα σκηνές (βλ. Πίν. Β'. ΛΑ)¹⁰⁶.

ΛΒ) Εικόνα του 18ου αι. στο Βυζαντινό Μουσείο (Συλλογή Λοβέρδου αριθ. 62) με τους αγίους Σπυρίδωνα και Αθανάσιο, συναγωνιστή του στην Α' Οικουμενική Σύνοδο στον αγώνα κατά του Αρείου, ένθρονους, με τρεις σκηνές του βίου του αγίου Αθανασίου στην επάνω ζώνη και τρεις σκηνές του αγίου Σπυρίδωνα στην κάτω (βλ. Πίν. Β'. ΛΒ)¹⁰⁷ (εικ. 15).

ΛΓ) Εικόνα του 18ου αι. με τους αγίους Σπυρίδωνα και Νικόλαο και με δύο θαύματα από τον βίο του καθενός στη Συλλογή Τσακύρογλου (βλ. Πίν. Β'. ΛΓ)¹⁰⁸.

en Valachie» στο *Revue des Études Sud-Est Européennes* XXX (1992), αριθ. 1-2, σ. 97-101, εικ. 1-3. Ευχαριστώ την κ. Τζένη Δρακοπούλου που μου υπέδειξε την εικόνα. Δυστυχώς η ποιότητα της δημοσιευμένης φωτογραφίας δεν βοηθά στην καταγραφή των εικονιζόμενων σκηνών.

105. Ν. Δρανδάκης, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά Β3, Αθήνα 1966, σ. 422. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά Β2, Αθήνα 1987, σ. 377.

106. Ευχαριστώ την κ. Τένια Ρηγάκου για την πληροφορία.

107. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, αριθ. 62, σ. 19. Η σύνδεση των δύο αγίων δεν είναι τυχαία. Εκτός από το γεγονός ότι συμμετείχαν στην Α' Οικουμενική Σύνοδο, οι δύο άγιοι συνδέονται με το θαύμα της σωτηρίας της Κέρκυρας από την επιδημία της πανούκλας το 1629/30. Για τον λόγο αυτό γινόταν λιτανεία την Κυριακή των Βαΐων, η οποία περιλάμβανε στη διαδρομή της και το προσκύνημα στον ναό του Αγίου Αθανασίου, χαμένου σήμερα. Πρβλ. τοιχογραφία στον ναό Αγίου Αθανασίου στην Άνω Κορακιάνα Κερκύρας (17ου; και 1747), *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κέρκυρα*, σ. 68, εικ. στη σ. 76. Ευχαριστώ θερμά τον σεβαστό Κερκυραίο π. Μάριο Δαπέρογλα για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε.

108. Αγάπη Καρακατσάνη, *Εικόνες. Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου*, Αθήνα 1980, αριθ. 378 (399). Η εικόνα σχετίζεται εικονογραφικά με την εικόνα του Μουσείου Κανελλοπούλου (βλ. εικ. αριθ. Η).

Εικ. 15. Εικόνα με τους αγίους Αθανάσιο και Σπυρίδωνα με σκηνές του βίου τους, 18ος αιώνας. Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού Μουσείου.)

Εικ. 16. Γ. Ασπιώτη, εικόνα με τον άγιο Σπυρίδωνα και το θαύμα της ανατίναξης της πυριτιδαποθήκης το 1718, 19ος αιώνας. Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού Μουσείου.)

«Μονοπυρηνικοί εικονογραφικοί κύκλοι»

Στην τρίτη ομάδα («μονοπυρηνικοί κύκλοι») εντάσσονται εικόνες που παριστάνουν ένα μόνο θαύμα του αγίου συνδεόμενο με την παράλληλη παράσταση του αγίου ή της Παναγίας κλπ. στην ίδια εικόνα. Σε αυτή την κατηγορία εικόνων μπορούν να συμπεριληφθούν και οι εικόνες που παριστάνουν αυτοτελώς από ένα θαύμα του αγίου, με την έννοια ότι αυτές αποτελούν μέρος ενός κύκλου συντεθειμένου από περισσότερες εικόνες:

ΛΔ) Εικόνες του α΄ μισού του 18ου αι. από την Κέρκυρα, σε ιδιωτική συλλογή στην Αθήνα, με την Παναγία Γλυκοφιλούσα στο επάνω μισό και το θαύμα της λύσης της πολιορκίας του 1716 στο κάτω¹⁰⁹.

ΛΕ) Εικόνα του Γ(εράσιμου) Ασπιώτη, γιού του Νικολάου¹¹⁰ (τέλος 19ου αι.) στο Βυζαντινό Μουσείο (Συλλογή Λοβέρδου αριθ. 98) με τον άγιο ένθρονο στο επάνω μισό διάχωρο και στο κάτω, την απεικόνιση της θαυμαστής συμμετοχής του αγίου στην ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης το 1718, ώστε να αποτραπεί η τοποθέτηση από τον Γενικό Διοικητή Ανδρέα Pisani αλταριού στον ναό του, ως ένδειξη της ευγνωμοσύνης των Βενετών για τη σωτηρία από την πολιορκία του 1716. Το θέμα έχει ως πρότυπο σχετική χαλκογραφία που δημοσιεύθηκε στη Λειψία το 1805 στο βιβλίο του Αθανασίου Πάριου (1725-1813) «Οὐρανοῦ Κρίσις...»¹¹¹ (εικ. 16).

ΛΣΤ) Στρογγυλή εικόνα - σφαλιστάρι στο Μουσείο Μπενάκη με το επεισόδιο, όπου ο άγιος βοηθά τους κλέφτες του σιταριού του στη μία όψη¹¹² – στην άλλη όψη παριστάνεται η Προσκύνηση των ποιμένων.

ΛΖ-ΛΗ) Δύο εικόνες του 17ου αι. (;) στο Μουσείο Κανελλοπούλου ίδιων περίπου διαστάσεων (24x19 εκ. και 26x19 εκ.) με την απεικόνιση της ανάστασης του

αγίου βαρβάρου γυναικός (εικ. 17) και τον άγιο να συνδιαλέγεται με βασιλέα και τη συνοδεία του – πρόκειται για το θαύμα πρόκλησης βροχής σε περίοδο αβροχίας¹¹³ (εικ. 18).

ΛΘ) Μικρή εικόνα στη Συλλογή της Παναγίας του Κάστρου στη Λέρο του 17ου αι. με το θαύμα της αποτροπής της πανώλης¹¹⁴.

Μ) Το ίδιο θαύμα εικονίζεται σε λιθογραφία του 1834 σε ιδιωτική συλλογή¹¹⁵ και σε δεύτερη στο ναύδριο της Αιξωνής.

ΜΑ) Τετράγωνη εικόνα 18ου αι. με το θαύμα της θαυμαστής λύσης της πολιορκίας του 1716 (αγορά Sotheby's)¹¹⁶.

ΜΒ) Εικόνα 18ου αι. με την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο από τον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στο χωριό Βασιλικάδες της Κεφαλονιάς¹¹⁷.

ΜΓ) Εικόνα στρογγυλή από θωράκιο τέμπλου του 1781 με την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο από τον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στη Λευκάδα φλαμανδικής τεχνοτροπίας¹¹⁸.

ΜΔ) Το ίδιο θέμα σε εικόνα ιταλικής τεχνοτροπίας, έργο του Κερκυραίου ιερέα Άγγελου Δημησιάνου (μνείες 1794-1802)¹¹⁹.

ΜΕ-ΜΣΤ) Στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα στην Κέρκυρα υπάρχουν στον νάρθηκα δύο αυτοτελείς μεγάλοι τετράγωνοι πίνακες δυτικής τέχνης ή επτανησιώτικης τεχνοτροπίας 18ου αι. με την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο και την ίαση του βασιλιά Κωνσταντίου¹²⁰.

ΜΖ) Στην Ιταλία, στον ναό της Pietà στη Βενετία υπάρχει μεγάλος πίνακας, δίπλα στο ιερό, με την απεικόνιση του θαύματος με την κεραμίδα, έργο του Domenico Maggiotto (1713-1794)¹²¹.

ΜΗ) Το ίδιο θαύμα απαντά αυτοτελώς σε εικόνα του 19ου αι. στον ναό της Θεοτόκου Σισιώτισσας στην Κεφαλονιά¹²².

109. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Κερκυραϊκές αναθηματικές εικόνες, ΔΑΕΚ 22 (1988), σ. 38-39, εικ. 11. Μπίθα, σ. 158, εικ. 11.

110. Σπητέρης 1979, τ. γ', σ. 25.

111. Παπαγιαννόπουλος-Παλαίος, αριθ. 98, σ. 23-34. Α. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969, σ. 68-70. Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976, εικ. 50 (στη σ. 74), όπου μικρή παραλλαγή της χαλκογραφίας του 1805 από τη συλλογή της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας. *Το Παλαιό Φρούριο της Κέρκυρας*, (Δήμος Κερκυραίων και Ιονική Τράπεζα), Αθήνα 1994, εικ. 12 (στη σ. 25). *Λιμάνια και καράβια*, εικ. αριθ. 28, σ. 70-71, έγχ. εικ. στη σ. 71, όπου χρονολογείται στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αι. (Γ. Κακαβάς).

112. Αριθ. μ. 14011. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (από δημοσίευση).

113. Αυτές οι εικόνες αποτελούν μέρος ενός συνόλου εικόνων που ενδεχόμενα υπάρχουν σε άλλες συλλογές.

114. *Η Παναγία του Κάστρου*, Αθήνα 1989, σ. 148, έγχρ. εικ. στη σ. 149 (Μ. Μπορμπουδάκης). Πρβλ. και αριθ. 236, σ. 340 (πρωτ. Ν. Φωκά). Ίσως οι δύο εικόνες ταυτίζονται. Ο Μ. Μπορμπουδάκης

ταυτίζει το θέμα ως θαύμα σωτηρίας ναυαγών, αλλά εικονογραφικά συνδέεται με το θαύμα της αποτροπής της πανώλης.

115. Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, Ι, Αθήνα 1986, αριθ. και εικ. 313, σ. 291.

116. *Sotheby's Icons, Russian Pictures and Works of Art*. London Tuesday 24th November 1992, αριθ. 188, σ. 95. Μπίθα, σ. 158-160, εικ. 13.

117. Ευχαριστώ την κ. Τένια Ρηγάκου για τη βοήθεια.

118. Ροντογιάννης, ό.π., σ. 125, 344, 348-349, τις οποίες με αρκετή επιφύλαξη αποδίδει στον Μακάριο Λεύκα (μνείες 1733-1798).

119. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*, σ. 265. Ί. Βελουδός, *Έλλήνων ὀρθόδοξων ἀποικία ἐν Βενετία*, Βενετία 1893, σ. 145. Chatzidakis, *Icônes de Venise*, σ. 125 (σημ. 8).

120. Α. Χ. Τσίτσας, *Αι επιγραφές του ναού του Αγίου Σπυριδώνος*, Κέρκυρα 1966, σ. 11. Τσίτσας 1969, σ. 47.

121. Ο ναός σε σχέδιο του Massari 1745-1760, βλ. Alta Macadam, *Venice*, London - New York 1986, σ. 117. Για το Maggiotto βλ. E. Bénézit, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, 5 (Houe-Matisse), [Paris] 1952, σ. 690.

122. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη. Ι.*

Παρατηρήσεις

Ο κατάλογος των κύκλων του αγίου, όσους μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε, και ο οποίος παραμένει πάντα ανοιχτός προς συμπλήρωση, εικονογραφεί τριάντα τουλάχιστον επεισόδια του βίου του αγίου, που μπορούν να αναλυθούν σε σαράντα τέσσερις αυτοτελείς σκηνές, και κατανέμονται όπως φαίνεται στον πίνακα Β'. Με την επιγραμματική παρουσίαση της σύνθεσης του εικονογραφικού κύκλου, όπως αυτός παρουσιάζεται στις παραπάνω εικόνες του αγίου Σπυρίδωνα, και μετά τον συνδυασμό των δύο πινάκων με την κατανομή των θαυμάτων - σκηνών στις πηγές και στους ιστορημένους βίους (Πίν. Α' και Β') διαπιστώνονται τα εξής:

Στις ιστορημένες εικόνες, στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται πάντοτε ο άγιος τις περισσότερες φορές ένθρονος και λιγότερο στηθιαίος. Μόνο σε μία περίπτωση, στην εικόνα του Τζανφουρνάρη, το κεντρικό διάχωρο καταλαμβάνει μία μνημειώδης Κοίμηση του αγίου.

Ο άγιος εικονίζεται σχεδόν πάντοτε ως ιεράρχης ή σπανιότερα μόνο στις σκηνές ως απλός αγρότης με ποιμαντική βακτηρία στο χέρι. Ευλογεί και μπορεί να κρατεί ευαγγέλιο ή ειλητό ή ακόμη και κεραμίδα - υπόμνηση του σχετικού θαύματος της απόδειξης της τριαδικής υπόστασης του Θεού. Φορεί πάντα το χαρακτηριστικό ψάθινο κάλυμμα της κεφαλής, όπως περιγράφεται στις πηγές κατά την παρουσία του στον βασιλιά Κωνσταντίο κατά την εξιστόρηση της θαυμαστής του ίασης, «ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κίδαριν ἐκ βαίων φοινίκων πεπλεγμένην, ἥτις τιάρα παρά τισιν ὀνομάζεται, παρά δὲ ἄλλοις περικεφαλαία, ἥτοι κάσσις» ή «ὥσπερ ἐπὶ σπυρίδος τετελεσμένον»¹²³.

Αργότερα, στο β' μισό του 17ου αι., εισάγεται στην εικονογραφία του αγίου η απεικόνιση του λειψάνου του σε αντικατάσταση της παράστασής του, θέμα που καταλαμβάνει πολλές φορές και το κεντρικό διάχωρο των ιστορημένων εικόνων, ενώ δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις που προτιμάται η διπλή απεικόνιση του αγίου ως ένθρονου ιεράρχη και ως λειψάνου. Πάντως, το θέμα, που αναπτύσσεται σε διάφορους εικονογρα-

Εικ. 17. Εικόνα με το θαύμα της ανάστασης «τοῦ νιοῦ βαρβάρου γυναικὸς» ἀπὸ τὸν ἅγιο Σπυρίδωνα, 17ος αἰώνας. Μουσεῖο Κανελλοπούλου, Αθήνα. (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Κανελλοπούλου.)

φικούς τύπους¹²⁴, έχει διάδοση κυρίως ως αυτόνομη εικόνα και μόνο σε μία περίπτωση είναι μέρος και του κύκλου (εικόνα Σίλβεστρου). Η παλαιότερη μέχρι στιγμής απεικόνιση του Λειψάνου απαντά σε εικόνα του 1671/4, έργο του Κωνσταντίνου Τζάνε, αδελφού του Εμμ. Τζάνε, στο Zadar¹²⁵ και σε εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη στην Πάτμο (1670-1690)¹²⁶. Από τον 18ο αι. σώζεται πολύ μεγάλος αριθμός εικόνων με το Λείψανο, προορισμένος για τους διαβατικούς πελάτες, τους προσκυνητές, πρακτική που ακολουθείται

Περιοχή Κραναίας, (Γενική εποπτεία Γ. Ν. Μοσχόπουλος), Αργοστόλι 1989, σ. 84.

123. van den Ven, σ. 95*, 43 (Θεόδωρος Πάφου), 114 (Ανώνυμος Laurentianus). Για την ερμηνεία των λέξεων κίδαρις δηλαδή περισκόν κάλυμμα κεφαλής, ίδιο με την τιάρα βλ. Liddell - Scott, σ. 717 και σπυρίς, δηλαδή μέγα καλάθιον ή κοφίνιον, καλάθος περιέχων εδώδιμα βλ. Liddell - Scott, σ. 109.

124. Για την εικονογραφία του Λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνα βλ. Johan Georg Herzog zu Sachsen, «Zur Ikonographie des heiligen Spyridon» στο BZ 19 (1910), σ. 107-110, εικ. 1-2. Ο ίδιος, «Neue

Beiträge zur Kenntnis der Verehrung und Ikonographie des heiligen Spyridon» στο BZ 21 (1912), σ. 491-495, εικ. 1-2. Ο ίδιος, *Der heilige Spyridon, Seine Verehrung und Ikonographie*, Leipzig-Berlin 1913, σ. 1-28, εικ. 1-8. Κατσελάκη, ό.π., σσημ. 89.

125. Lazar Mirković, «Icônes et autres objets d'art dans l'église de St. Élie à Zadar» στο *Starinar*, n.s., τ.χ. VII-III (1956/7), σ. 364-365, 374, εικ. 14 (στα σερβοκροατικά με γαλλική περιήληψη).

126. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977 και Αθήνα 1995 (Α' ανατύπωση), αριθ. 150, σ. 172, πίν. 188.

Εικ. 18. Εικόνα με το θαύμα της πρόκλησης βροχής σε περίοδο αβροχίας από τον άγιο Σπυρίδωνα, 17ος αιώνας. Μουσείο Κανελλοπούλου, Αθήνα. (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Κανελλοπούλου.)

αμείωτη και τον 19ο αι., ενώ δείγματά της απαντούν σε όλη την Ελλάδα και τη βόρεια κυρίως Ιταλία.

Σύνθεση του εικονογραφικού κύκλου

Για τη σύνθεση του εικονογραφικού κύκλου του βίου του αγίου επιλέγονται ορισμένα μόνον επεισόδια από τον πλούσιο αριθμό (34) των επεισοδίων - θαυμάτων του που παραδίδονται από τις πηγές (25 βυζαντινά και 9 μεταβυζαντινά θαύματα τουλάχιστον). Η έκταση του κύκλου ποικίλλει αλλά μπορούμε γενικά να παρατηρήσουμε ότι αρχικά στις πρώιμες μεταβυζαντινές εικόνες ο εικονογραφικός κύκλος παρουσιάζεται πλουσιότερος ενώ ο αριθμός των εικονογραφούμενων θαυμάτων βαθμιαία ελαττώνεται. Επίσης, στις ύστερες μεταβυζαντινές

εικόνες παρατηρείται προτίμηση στην επιλογή σύγχρονων θαυμάτων στη σύνθεση του κύκλου. Ας σημειωθεί ότι ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά στην *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* (1728-1733) προτείνει μόνον εννιά σκηνές για την εικονογράφηση του βίου του αγίου, χωρίς να συμπεριλαμβάνει την Α' Οικουμενική Σύνοδο¹²⁷.

Ειδικότερα, μια σειρά θαυμάτων και επεισοδίων του βίου του δεν απεικονίζονται καθόλου (αριθ. 13-14, 15 (;), 16, 21-26) ή σπάνια (αριθ. 2, 5, 10-12). Μόνον η εικόνα του πατριάρχη Αντιοχείας Σίλβεστρου (βλ. Πίν. Β' Ι) περιλαμβάνει μια σειρά θαυμάτων, την πιστότερη στα κείμενα, καθώς και τη μοναδική απεικόνιση του αγίου ως λειψάνου στα περιφερειακά διάχωρα. Οι συνηθείς σκηνές που απεικονίζονται είναι η μετατροπή του φιδιού σε χρυσό κόσμημα (αριθ. 3), η αναστροφή του ρου του ποταμού (αριθ. 4), η Α' Οικουμενική Σύνοδος (αριθ. 6), η ανάσταση της θυγατέρας του Ειρήνης (αριθ. 7), η ίαση του βασιλιά Κωνσταντίου (αριθ. 8), η ανάσταση του υιού της βαρβάρου γυναίκας (αριθ. 9) και η ακινητοποίηση των κλεφτών των θρεμμάτων του αγίου και στη συνέχεια η δωρεά από έναν κριό στους μετανοημένους κλέφτες (αριθ. 18). Σταδιακά αρχίζουν να εντάσσονται στη θεματολογία του κύκλου του αγίου επεισόδια που δεν αναφέρονται στα κείμενα, όπως η χειροτονία του σε επίσκοπο (αριθ. α), η Κοίμηση (ως σκηνή στα περιφερειακά διάχωρα και στο κεντρικό διάχωρο) (αριθ. β), ο άγιος που βοηθά τους κλέφτες του οίτου του (ως σκηνή και αυτοτελώς)¹²⁸ (αριθ. δ), το θαύμα με την αλλαγή των κεφαλιών στα άλογα¹²⁹ (αριθ. βα), το θαύμα της απόδειξης του τρισυπόστατου της θεότητας στην Α' Οικουμενική Σύνοδο με την αποσύνθεση της κεραμίδας στα τρία συστατικά της στοιχεία (ύδωρ, πυρκαγιά) - θαύμα που παραδίδεται μόνον από τον Αγάπιο - (ως σκηνή, σε κεντρικό διάχωρο και αυτοτελώς) (αριθ. βγ), η σωτηρία της Κέρκυρας από τον λομό / πανώλη (αριθ. 27/28), η θαυματουργή λύση των δύο σημαντικότερων τουρκικών πολιορκιών το 1537 (αριθ. ε) και το 1716 (αριθ. 29) και το θαύμα της ανατίναξης της πυριτιδαποθήκης το 1718 (αριθ. 34).

Επίσης, στη νέα εικονογραφία του αγίου πρέπει να ενταχθούν οι αναθηματικές εικόνες για τη σωτηρία κάποιου πιστού, όπως η σωτηρία ευσεβούς χριστιανού και της γυναίκας του από τους Αγαρηνούς - μόνο στις εικόνες του Τζανφουρνάρη και του Πουλάκη (αριθ. στ) -, ή συνηθέστερα από ναυάγιο, αν και αυτές συγκεκριμένα

127. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, σ. 171, 181-183. Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*, σ. 276.

128. Η σκηνή αυτή εικονογραφικά μοιάζει με την απεικόνιση της προόρασης του θανάτου του κατά τη διάρκεια του θερισμού, πρβλ.

τις αντίστοιχες σκηνές στην εικόνα του Τζανφουρνάρη και στην εικόνα του Σκορδίλη.

129. Στις εικόνες του Τζανφουρνάρη και του Πουλάκη η σκηνή συνοδεύεται από την επιγραφή «ο άγιος πορευόμενος εις την Σύνοδο».

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΣΚΗΝΩΝ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ. ΕΚΤΕΝΕΙΣ ΚΥΚΛΟΙ

ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΣΚΗΝΕΣ-ΘΑΥΜΑΤΑ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z	H	Θ	I	ΙΑ
1α προσευχή του αγίου για πρόκληση βροχής				+	+						
1β ο άγιος έστησε τους όμβρους	+	+									
2α ο πτωχός παρακαλεί τον πλούσιο				+	+						
2β ο πτωχός συνομιλεί με τον άγιο				+	+						
2γ οι πτωχοί συλλέγουν τους καρπούς του πλουσιού μετά από πλημμύρα											
3α μετατροπή όφους σε χρυσό κόσμημα	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3β επαναφορά του χρυσού όφους στη ζωή			+	+	+	+					
4α αναστροφή ρου του ποταμού	+	+	+	+	+		+		+	+	+
4β ο άγιος συνομιλεί με τον άρχοντα				+	+						
5 σωτηρία πόρνης										+	
6α ο άγιος πορευόμενος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο και το θαύμα της αντιστροφής της κεφαλής των αλόγων	+	+									
6β ο αυτοκράτωρ και η Σύνοδος των φιλοσόφων			+	+	+	+	+	+		+	
6γ το θαύμα της κεραμίδας			+	+	+	+		+	+	+	+
6δ ο άγιος καταπατών τον Άρειο ή διαπληκτιζόμενος	+	+							+		+
7α ο άγιος συνομιλεί με μια γυναίκα			+			+	+			+	
7β η ανάσταση της θυγατέρας του Ειρήνης	+	+	+	+	+		+	+	+		+
8α το ενύπνιο του βασιλιά Κωνσταντίου	+	+	+					+	+	+	+
8β ο βασιλιάς Κωνσταντίος ευχαριστεί τον άγιο	+	+					+	+	+		+
8γ ο άγιος διδάσκων και βαπτίζων	+	+							+		
9 ανάσταση του «υιού βαρβάρου γυναικός»			+	+	+		+		+	+	
10 πληρωμή 99 αντί των 100 αιγών				+	+						
11 αφωνία διακόνου				+							
12 Αγγελική Λειτουργία				+	+					+	
15 τιμωρία μοιχαλίδος συζύγου ναυτικού											
17 προόραση του θανάτου του κατά τον θερισμό				+	+		+	+	+	+	
18α ο άγιος συνομιλεί με τους ακινητοποιημένους (ή τους τυφλωθέντες) κλέφτες του κοπαδιού του				+				+			
18β ο άγιος χαρίζει έναν κριό στους κλέφτες	+	+						+		+	
19α ο άγιος προκαλεί δια προσευχής την πτώση των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια	+	+								+	
19β ο άγιος συνοδευόμενος από τον μαθητή του Τριφύλλιο προκαλεί δια προσευχής την πτώση των ειδώλων				+	+						
19γ ο άγιος καταρρίπτει ο ίδιος τα είδωλα											+
20 το μη επιστραφέν δάνειο											
27/28 σωτηρία από την πανώλη το έτος 1629 και 1673									+		
29 σωτηρία από την τουρκική πολιορκία το 1716											
30 θεραπεία του τυφλού Θεοδώρου											
31 θαυματουργή πτώση από το κωδωναστάσιο του ναού του											
32 θεραπεία δύο τυφλών κωπηλατών											
34 ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης το 1718											
α. χειροτονία του αγίου	+	+				+				+	+
β. Κοίμηση του αγίου	+	*		+	+		+			+	+
γ. Λείψανο					+					+	
δ. ο άγιος βοηθά τους κλέφτες της σοδειάς του	+	+							+		+
ε. σωτηρία από την τουρκική πολιορκία το 1537											
στ. σωτηρία οικογένειας από τους Αγαρηνούς	+	+									
Αταύτιστες											

ΠΙΝΑΚΑΣ Β' (συνέχεια)

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΣΚΗΝΩΝ ΣΤΙΣ ΕΙΚΟΝΕΣ. ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙ ΚΑΙ «ΜΟΝΟΠΥΡΗΝΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ»

ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΣΚΗΝΕΣ-ΘΑΥΜΑΤΑ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ	ΚΣΤ	ΚΖ	ΚΗ	ΚΘ	Λ	ΛΑ	ΛΒ	ΛΓ	ΛΔ	ΛΕ	ΛΣΤ
1α προσευχή του αγίου για πρόκληση βροχής											
1β ο άγιος έστησε τους όμβρους											
2α ο πτωχός παρακαλεί τον πλούσιο											
2β ο πτωχός συνομιλεί με τον άγιο											
2γ οι πτωχοί συλλέγουν τους καρπούς του πλουσίου μετά από πλημμύρα											
3α μετατροπή όφεως σε χρυσό κόσμημα	+	+	+		+	+	+				
3β επαναφορά του χρυσού όφεως στη ζωή											
4α αναστροφή ρου του ποταμού	+	+	+				+	+			
4β ο άγιος συνομιλεί με τον άρχοντα											
5 σωτηρία πόρνης											
6α ο άγιος πορευόμενος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο και το θαύμα της αντιστροφής της κεφαλής των αλόγων											
6β ο αυτοκράτωρ και η Σύνοδος των φιλοσόφων											
6γ το θαύμα της κεραμίδας											
6δ ο άγιος καταπατών τον Άρειο ή διαπληκτιζόμενος	+	+									
7α ο άγιος συνομιλεί με μια γυναίκα											
7β η ανάσταση της θυγατέρας του Ειρήνης	+	+	+		+	+					
8α το ενύπνιο του βασιλιά Κωνσταντίου											
8β ο βασιλιάς Κωνσταντίος ευχαριστεί τον άγιο											
8γ ο άγιος διδάσκων και βαπτίζων											
9 ανάσταση του «γιου βαρβάρου γυναικός»											
10 πληρωμή 99 αντί των 100 αιγών											
11 αφωνία διακόνου											
12 Αγγελική Λειτουργία											
15 τιμωρία μοιχαλίδος συζύγου ναυτικού											
17 προόραση του θανάτου του κατά τον θερισμό											
18α ο άγιος συνομιλεί με τους ακινητοποιημένους (ή τους τυφλωθέντες) κλέφτες του κοπαδιού του											
18β ο άγιος χαρίζει έναν κριό στους κλέφτες									+		
19α ο άγιος προκαλεί δια προσευχής την πτώση των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια											
19β ο άγιος συνοδευόμενος από τον μαθητή του Τριφύλλιο προκαλεί δια προσευχής την πτώση των ειδώλων											
19γ ο άγιος καταρρίπτει ο ίδιος τα είδωλα											
20 το μη επιστραφέν δάνειο											
27/28 σωτηρία από την πανώλη το έτος 1629 και 1673				+							
29 σωτηρία από την τουρκική πολιορκία το 1716									+		
30 θεραπεία του τυφλού Θεοδώρου											
31 θαυματουργή πτώση από το κωδωναστάσιο του ναού του											
32 θεραπεία δύο τυφλών κωπηλατών											
34 ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης το 1718										+	
α. χειροτονία του αγίου											
β. Κοίμηση του αγίου											
γ. Λείψανο											
δ. ο άγιος βοηθά τους κλέφτες της σοδειάς του									+		+
ε. σωτηρία από την τουρκική πολιορκία το 1537											
στ. σωτηρία οικογένειας από τους Αγαρηνούς											
Αταύτιστες					4						

δεν περιλαμβάνονται στον κύκλο¹³⁰, ή δυτικές λαϊκές εικόνες *ex-voto*, όπως εικόνα - αφιέρωμα ευγνωμοσύνης σωτηρίας από ναυάγιο του 1859 στο Santuario della Madonna della Madia στη Monopoli της Ιταλίας¹³¹.

Στις παλαιότερες κυρίως εικόνες (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης, Τζάνες, Σκορδίλης, «Λεβαθηνού») παρατηρείται αφηγηματική διάθεση στη σύνθεση και κατ' επέκταση στην εικονογραφία των θαυμάτων. Έτσι σε ορισμένα επεισόδια απεικονίζονται οι διαδοχικές φάσεις της διαδικασίας του ίδιου θέματος είτε ενταγμένες στο ίδιο διάχωρο είτε σε ιδιαίτερα διάχωρα η καθεμία φάση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία φαινομενικά διαφορετικών εικονογραφικών τύπων για το ίδιο θέμα, γεγονός που γίνεται φανερό όταν επιλέγεται μόνο μια σκηνή για την εικονογραφία του επεισοδίου. Ειδικότερα:

– Το θαύμα με την πρόκληση βροχής σε περίοδο ανομβρίας παριστάνεται με δύο τρόπους (βλ. Πίν. Β'. 1α-β): συγκεκριμένα εικονογραφούνται δύο χρονικές στιγμές του επεισοδίου: όταν διά προσευχής έφερε βροχή (Σκορδίλης, «Λεβαθηνού», τοιχογραφία Σερρών, Ουρανία (:)) και όταν έστησε τους σφοδρούς όμβρους (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης).

– Το θαύμα με τον πλούσιο και τον πτωχό μπορεί να αναλυθεί σε τρεις φάσεις (βλ. Πίν. Β'. 2α-γ): στην πρώτη ο πτωχός παρακαλεί τον πλούσιο να τον βοηθήσει (Σκορδίλης, «Λεβαθηνού»), στη δεύτερη ο άγιος παρηγορεί τον πτωχό προφητεύοντας την πλημμύρα που θα άδειαζε τις αποθήκες του πλουσίου (Σκορδίλης, «Λεβαθηνού») και στην τρίτη οι πτωχοί, μετά τη θαυματουργή βροχή που προκάλεσε πλημμύρα, συλλέγουν τους καρπούς από τις αποθήκες του πλουσίου (Σέρρες).

– Το θαύμα της μετατροπής του φιδιού σε χρυσό για να βοηθηθεί ο πτωχός και στη συνέχεια τη μεταλλαγή του χρυσού σε φίδι, δηλαδή παριστάνονται δύο χρονικές φάσεις του ίδιου επεισοδίου (βλ. Πίν. Β'. 3α-β) (Τζάνες, Σκορδίλης, «Λεβαθηνού», Σέρρες).

– Το θαύμα της αναστροφής του ποταμού εικονίζεται σε δύο φάσεις (βλ. Πίν. Β'. 4α-β): στην πρώτη ο άγιος στρέφει τη φορά του ποταμού, ενώ ο φίλος του εικονίζεται στη φυλακή και στη δεύτερη ο άρχοντας της πόλης που κρατούσε φυλακισμένο τον φίλο του στέκεται μπροστά στον άγιο (Σκορδίλης, «Λεβαθηνού», Σίφνος, Σέρρες).

– Η συμμετοχή του αγίου στην Α' Οικουμενική Σύνοδο εικονογραφείται σε τέσσερις φάσεις ή τέσσερις τύ-

πους (Πίν. Β'. 6α-δ): ο άγιος πορευόμενος στη Σύνοδο με τον μαθητή του Τριφύλλιο έφιπποι –σκηνή που αργότερα απομονώνεται και αναφέρεται ως το θαύμα της αλλαγής των κεφαλιών των αλόγων– (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης), η Σύνοδος με τον αυτοκράτορα, τους ιεράρχες και τους φιλοσόφους που ρητορεύουν (Τζάνες, Σκορδίλης, «Ηλ. Μόσκος», Σίφνου, Σεμνίτσας, χάρτινες εικόνες, Σέρρες), το θαύμα της κεραμίδας (Σίλβεστρος, Αιξωνής) και ο άγιος καταπατών τον Άρειον (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης, Παντής) ή διαπληκτιζόμενος με τον Άρειο (χαρακτικό συλλογής Φλάμπουρα).

– Το θαύμα της ανάστασης της θυγατέρας του Ειρήνης σε δύο φάσεις (βλ. Πίν. Β'. 7α-β): η γυναίκα ζητά την παρακαταθήκη που είχε δώσει προς φύλαξη στην Ειρήνη και η ανάσταση της Ειρήνης (Τζάνες, αντίβολα, Σίλβεστρος, Κύπρου).

– Το θαύμα της ίασης του βασιλιά Κωνσταντίου στην Αντιόχεια σε δύο ή τρεις φάσεις (βλ. Πίν. Β'. 8α-γ): ο άγιος εμφανίζεται στο ενύπνιο του Κωνσταντίου (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης, Τζάνες, «Ηλ. Μόσκος», Σίλβεστρος, Παντής): ο Κωνσταντίος ευχαριστεί τον άγιο (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης, «Ηλ. Μόσκος», αντίβολα, Παντής, Κεφαλονιάς, Ουρανία) και ο άγιος διδάσκων και βαπτίζων τον λαό στην Αντιόχεια (Τζάνες, Πουλάκης).

– Το θαύμα με τους κλέφτες που ακινητοποιήθηκαν (στα μνηαία και στο συναξάρι του Νικόδημου Αγιορείτη σημειώνεται ένας κλέφτης, ο οποίος τυφλώθηκε και ο άγιος τον θεράπευσε) και μετά τη μετάνοιά τους ο άγιος τους χάρισε έναν κριό αναλύεται σε δύο φάσεις (βλ. Πίν. Β'. 18α-β): στην πρώτη ο άγιος συνομιλεί με τον κλέφτη και στη δεύτερη ο κλέφτης «κριοφόρος» απομακρύνεται («Ηλ. Μόσκος»).

– Το θαύμα της κατάρριψης των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια με τρεις τρόπους (βλ. Πίν. Β'. 19α-γ), ο άγιος προσεύχεται μπροστά σε είδωλο ή είδωλα που κατακρημνίζονται (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης, Σίλβεστρος) ή ο άγιος μόνος ή με τον μαθητή του Τριφύλλιο πορεύεται προς την Αλεξάνδρεια, η οποία παρουσιάζεται με τη μορφή τειχιωμένης πόλης (Σκορδίλης, «Λεβαθηνού») ή ο άγιος με έντονη συστροφή του κορμού και κρατώντας στο χέρι σταυρό γκρεμίζει τα είδωλα (Παντής).

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο κύκλος του αγίου Σπυριδώνα ανήκει στην ιδιότυπη κατηγο-

δον» εντασσόμενη έτσι στο επεισόδιο της Α' Οικουμενικής Συνόδου. Στα μεταγενέστερα παραδείγματα η σκηνή αποσυνδέεται νοηματικά από την Α' Οικουμενική Σύνοδο και απεικονίζεται αυτόνομα. 130. Πρβλ. σημ. 114. Αγγ. Μητσάνη, «Εικόνες-ναυτικά αφιέρωματα με αφορμή μια εικόνα του Ιωάννου του Θεολόγου» *ΑΔ* 42

(1987), Μελέτες, Αθήνα 1994, σ. 158, πίν. 38β. *Λιμάνια και καράβια*, εικ. αριθ. 17, 19, 20, 26.

131. Emanuela Angiuli, *Puglia ex voto*, Bari 1977, σχέδ. 180, σ. 227, πίν. XXV, εικ. 43.

ρία των κύκλων που ιστορούν τα θαύματα των αγίων και κατά τούτο διαφέρει από τους κύκλους των άλλων αγίων, οι οποίοι ιστορούν τον βίο τους αρχής γενομένης από τη γέννησή τους. Η μόνη σκηνή που δεν σχετίζεται με τα θαύματά του, και η οποία προφανώς εντάχθηκε στον κύκλο του κατά αναλογία με άλλους βίους, είναι η χειροτονία του σε επίσκοπο, γεγονός όμως που αναφέρεται στον βίο του¹³². Ένα άλλο θέμα που εισήχθη στην εικονογραφία του είναι η Κοίμηση, θέμα που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα τον 14ο-15ο αι.¹³³, και με το οποίο «εγκαινιάζεται» (εικόνα Τζανφουρνάρη) η σειρά εικόνων του αγίου Σπυριδώνα.

Ειδικότερα, για τον κύκλο του αγίου Σπυριδώνα μπορούμε να πούμε ότι ενώ παρατηρείται μια αυστηρή πιστότητα στα κείμενα των βίων του ως προς τον αριθμό των επεισοδίων και ως προς τη σειρά αφήγησης, στην εικονογραφική απόδοση του βίου του υπάρχει διαφορετική αντιμετώπιση και ποικιλία ως προς την επιλογή των θεμάτων και την ιεράρχησή τους. Επίσης παρατηρούνται και εικονογραφικές παραλλαγές, που πιθανότατα να οφείλονται σε διαφορετικά πρότυπα. Οι εικονογραφικές λεπτομέρειες έχουν χαλαρή σύνδεση με το κείμενο και γίνεται φανερό το δάνειο από ανάλογους βίους, όπως του αγίου Νικολάου.

Επιγραμματικά, μπορούμε να πούμε ότι αποκρυσταλλώνονται έξι κατηγορίες κύκλων:

- ο πρώτος και παλαιότερος κύκλος χαρακτηρίζεται από αφηγηματικότητα και μία κατά βάση βυζαντινή εικονογραφία με δυτικά δάνεια στις επί μέρους λεπτομέρειες (Τζανφουρνάρης, Πουλάκης)·
- ο δεύτερος έχει περισσότερα δυτικά στοιχεία και αποτελείται από λιγότερες σκηνές (Τζάνες, Σίφνου)·
- ο τρίτος με πολλές σκηνές έχει περισσότερο βυζαντινή εικονογραφία και τεχνοτροπία, στοιχεία που μας οδηγούν στην υποθετική ύπαρξη κάποιου παλαιότερου προτύπου, άγνωστου σήμερα (Σκορδύλης, «Λεβαθνού»)·
- ο τέταρτος είναι χαρακτηριστικός της επτανησιακής σχολής με επίκαιρες εικονογραφικές λεπτομέρειες και σύγχρονα θαύματα («Ηλ. Μόσκος», Παντής, Αιξωνής, Στεμνίτσας)·

– ο πέμπτος καθαρά δυτικής τέχνης (η Ουρανία στον Άγιο Σπυριδώνα Κέρκυρας) και

– ο έκτος εντοπίζεται στις τοιχογραφίες που χαρακτηρίζονται από λαϊκότητα και αυθορμητισμό (Σέρρες).

Στην προσπάθεια εντοπισμού των προτύπων, τόσο για τη σύνθεση όσο και για την εικονογραφία, η απουσία ενός βυζαντινού κύκλου σε τοιχογραφίες, εικόνες ή χειρόγραφα, που αυτόματα θα συνιστούσε ένα πρότυπο, αποτελεί πρόβλημα. Η απουσία ή έστω η εξασθένιση της ανάμνησης ενός παλαιού προτύπου νομίζουμε ότι ερμηνεύει την ποικιλία που παρατηρείται στους εικονογραφικούς κύκλους. Τα δεδομένα αυτά μας οδηγούν αναγκαστικά στην αναζήτηση του εικονογραφικού προτύπου μεταξύ εικονογραφικών κύκλων άλλων αγίων. Ο πλησιέστερος εντοπίζεται στον κύκλο του αγίου Νικολάου με τον οποίο έχουν παράλληλες εικονογραφικά σκηνές, όπως η κατάρριψη των ειδώλων στην Αλεξάνδρεια στον κύκλο του αγίου Σπυριδώνα με την αντίστοιχη στα Μύρα ή με την εκδίωξη των δαιμόνων στον κύκλο του αγίου Νικολάου¹³⁴, ο άγιος διαπληκτιζόμενος με τον Άρειο με την αντίστοιχη του Νικολάου ραπίζοντας τον Άρειο¹³⁵, η ίαση του βασιλιά Κωνσταντίου στον άγιο Σπυριδώνα με τη σωτηρία των τριών στρατηγών στον άγιο Νικόλαο¹³⁶. Από αυτόν σίγουρα δανείζεται δύο νέες σκηνές, τη χειροτονία και την Κοίμηση¹³⁷. Η Nancy P. Ševčenko¹³⁸ μελετώντας τον κύκλο του αγίου και θέλοντας να εξηγήσει τη δημιουργία των εικονογραφικών κύκλων προτείνει ότι κατά την περίοδο της μαθητείας τους οι ζωγράφοι μάθαιναν ορισμένους εικονογραφικούς τύπους, τους οποίους προσάρμοζαν ανάλογα σε κάθε περίπτωση. Μ' αυτό τον τρόπο πρέπει να δημιουργήθηκε ο πρώτος κύκλος του αγίου Νικολάου και επειδή από νωρίς έγινε πολύ δημοφιλής συμπεριλήφθηκε στο πρόγραμμα εκπαίδευσης των νέων ζωγράφων, με αποτέλεσμα να χρησιμεύει αργότερα (14ος αι.) ως παράδειγμα-πρότυπο για την εικονογράφηση βίων άλλων αγίων.

Είναι γνωστή η ύπαρξη ενός εικονογραφικού κύκλου του αγίου Σπυριδώνα ήδη από τον 7ο αι. και μάλιστα πολύ πιο πριν αφού ήδη τότε ήταν σε κατάσταση μη

132. van den Ven, σ. 7.

133. Πρβλ. Chatzidakis, *Icons de Venise*, αριθ. 18, σ. 37-38, πίν. 13. Βλ. και Ευ. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, «Παραστάσεις κοιμήσεως οσίων και ασκητών του 14ου-15ου αι.», *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, Αθήνα 1994, σ. 99-151, πίν. 19-34. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η Κοίμηση του οσίου Εφραίμ του Σύρου σε μια πρόμη κρητική εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών», *Ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, σ. 41-56, πίν. Α', 1-8.

134. Βλ. Ševčenko, σ. 130-133, 91-94.

135. K. Weitzmann, «Fragments of an early St. Nicholas Triptych on

Mount Sinai» στο *ΔΧΑΕ Δ'* (1964), σ. 13-14, εικ. 7.

136. Βλ. Ševčenko, σ. 115-129.

137. Ό.π., σ. 76-86 (για τη χειροτονία), 134-142.

138. Ό.π., σ. 172-173. Αναλυτική και κριτική βιβλιογραφία για τη δημιουργία των ιστορημένων βίων βλ. Αγγ. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη* [Διδακτορική διατριβή δακτυλογραφημένη], Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1996, σ. 260-278.

αναγνώσιμη. Ο επόμενος όμως κύκλος σώζεται 800 χρόνια αργότερα, το 1595, σε μία εικόνα με πολλά δυτικά στοιχεία στην εικονογραφία, αν και ο πυρήνας της είναι αμιγώς βυζαντινός. Η ξαφνική αυτή εμφάνιση εικόνων με τον κύκλο του αγίου πρέπει να οφείλεται στη «μετοίκηση» του στην Κέρκυρα, σε ένα βενετικό περιβάλλον στο οποίο νομίζουμε ότι οφείλεται μεγάλο μέρος του τυπικού της μεταβυζαντινής λατρείας του αγίου. Οι Βενετοί τιμούσαν ιδιαίτερα τον άγιο, ήθελαν μάλιστα να μεταφέρουν το λείψανό του στη Βενετία (1489), κίνηση που ανατράπηκε μετά από επέμβαση του κερκυραϊκού λαού. Μετά τη θαυματουργή λύση της πολιορκίας της Κέρκυρας το 1716 οι ίδιοι οι Βενετοί θεομοθέτησαν τις λιτανείες, ενώ ο πάπας εξέδωσε διάταγμα να γιορτάζεται με μεγάλη λαμπρότητα η ημέρα της γιορτής του σε όλο το Βένετο¹³⁹. Ήδη από πολύ νωρίτερα, ιδιαίτερα μετά τις δύο θαυμαστές του επεμβάσεις στη σωτηρία από τους Τούρκους τον 16ο αι. (1537 και 1571), οι Βενετοί τον θεώρησαν θαυματουργό και έλαβαν αμέσως την απόφαση να κτισθεί ναός του σε οικόπεδο που παρεχώρησαν μέσα στην πόλη¹⁴⁰. Ίσως η πρώτη εικόνα με τον κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα, έργο του Κερκυραίου Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, εγκατεστημένου στη Βενετία, το 1595, να μην είναι τυχαία αλλά να συνδέεται με τις εργασίες της οικοδόμησης του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα μέσα στην πόλη της Κέρκυρας, ο οποίος ολοκληρώθηκε το 1594 (τα εγκαίνιά του είχαν γίνει ήδη το 1589 και το κωδωνοστάσιο είχε ολοκληρωθεί το 1590) – να αποτελεί δηλαδή ένα φόρο τιμής στον προστάτη του άγιο από τον νεαρό ξενιτεμένο Κερκυραίο ζωγράφο¹⁴¹. Παρόλα αυτά παραμένει αναπάντητο το ερώτημα του προτύπου για τον Τζανφουρνάρη, ο οποίος κατορθώνει και παρουσιάζει έναν πλήρως ολοκληρωμένο κύκλο, ιδιαίτερα εξεζητημένο με συνοδευτικές επιγραφές και εικονογραφικές λεπτομέρειες. Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι ο Τζανφουρνάρης συνέθεσε μόνος του τον κύκλο του αγίου – πιο πιστευτό είναι να είχε υψώσει του ή και στη διάθεσή του κάποια εικόνα, ή ίσως κάποια από τα σχέδια που κληρονόμησε από τον δάσκαλό του Θωμά Μπαθά. Πάντως, το μοναδικό σημείο αναφοράς που διαθέτουμε αποτελεί η εικόνα της Κοίμησης του αγίου Δημητρίου, των μέσων του 16ου αι., πάλι στη

Βενετία¹⁴². Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο για την ερμηνεία ή την ανάγνωση του έργου του Τζανφουρνάρη αποτελεί η μοναδική (unicum) παρουσία του θαύματος της σωτηρίας της οικογενείας από τους Αγαρηνούς, η οποία αν δεν υπονοεί κάποιο θαύμα που σχετίζεται με τις πολιορκίες της Κέρκυρας από τους Τούρκους (1537 και 1571) τότε, ίσως θα μπορούσε να συνδεθεί με κάποιο θαύμα του αγίου σε συγκεκριμένη, ανώνυμη σε μας, οικογένεια, μέλος της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο παραγγελιοδότης της εικόνας μας ή του προτύπου της εικόνας μας. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο αποτελεί η διαπίστωση ότι οι καλύτερες και πρωιμότερες εικόνες σχετίζονται με τη Βενετία. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι οι δύο σπουδαιότεροι και σχετικά πλησιέστεροι χρονολογικά κύκλοι, αυτοί του Τζανφουρνάρη (1595) και του Τζάνε (1636), αλλά και ο λίγο μεταγενέστερος του Σκορδίλη (μνείες 1647-1671) διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους ως προς τη σύνθεση και ως προς την εικονογραφία. Ας σημειωθεί επίσης ότι παρόλο το πλήθος των εικόνων που εμφανίζονται στη συνέχεια, μόνο σε δύο περιπτώσεις παρατηρείται αντιγραφή παλαιότερων προτύπων, αυτή του Πουλάκη που αντιγράφει τον Τζανφουρνάρη και αυτή της εικόνας του «Λεβαθινού», που αντιγράφει τον Σκορδίλη – αργότερα στα τέλη του 18ου αιώνα εμφανίζεται ένα σύνολο εικόνων, που συνδέονται με την εικόνα της Στεμνίτσας. Η διαφορετικότητα αυτή μπορεί να οφείλεται στην επιλογή ανάμεσα σε παράλληλα πρότυπα που φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν μεταξύ των ζωγράφων – ίσως πάλι να εξηγείται με τον διαφορετικό τόπο δημιουργίας των εικόνων αυτών, δηλαδή τους καλλιτεχνικούς κύκλους της Βενετίας και του Ρεθύμνου και αργότερα των Κυκλάδων και της Επτανήσου. Βέβαια η μεγάλη ποικιλία στους κύκλους, που εμφανίζεται στη συνέχεια δείχνει χαλαρότητα στην κυκλοφορία των εικόνων του, ή πάλι φανερώνει τη μεγάλη ελευθερία και συγχρόνως την ικανότητα που είχαν οι ζωγράφοι της εποχής να συνθέτουν χωρίς δυσκολία νέα θέματα, πρακτική που φάνηκε πολύ χρήσιμη στους επόμενους αιώνες με την εμφάνιση ενός μεγάλου αριθμού ιστορημένων εικόνων διαφόρων αγίων¹⁴³. Γεγονός είναι ότι η εικόνα του Τζανφουρνάρη, είτε αποτελεί αντιγραφή είτε αποτελεί πρωτότυπη σύν-

139. Μπίθα, σ. 166, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

140. Μάρμορας, σ. 284. Στην αρχή το Λείψανο δεν εφυλάσσετο σε δικό του ναό αλλά σε διάφορους ναούς της Κέρκυρας. Το 1528 απέκτησε δικό του ναό στην Κουκουναριά στον λόφο Αβράμη το 1577, όταν κατεδαφίστηκε ο ναός για την επέκταση των τειχών, μεταφέρθηκε στον Άγιο Νικόλαο στη Γαρίτσα μέχρι να γίνει ο νέος ναός μέσα στην πόλη.

141. Τσίτσας 1969, σ. 45 και σημ. 3, σ. 46 και σημ. 1.

142. Chatzidakis, *Icônes de Venise*, αριθ. 18, σ. 37-38, πίν. 13.

143. Στη συνέχεια η μεγάλη παραγωγή εικόνων με κύκλο που εμφανίζεται δεν είναι ξένη και με τη γενικότερη ανάπτυξη αυτού του είδους εικόνων, που διαπιστώνεται στον 17ο και 18ο αι. και για άλλους αγίους.

θεση, εγκαινιάζει νέα περίοδο της λατρείας του αγίου, η οποία με την πάροδο του χρόνου εξαπλώνεται σε όλο τον χριστιανικό κόσμο¹⁴⁴ δημιουργώντας νέους εικονογραφικούς τύπους γεμάτους ζωντάνια, εφευρετικότητα και αμεσότητα, άξια ενός αγίου τόσο κοντά στους πιστούς του, ώστε να χρειάζεται κάθε χρόνο ένα καινούργιο ζευγάρι παπούτσια¹⁴⁵.

Σημείωση. Είχε κατατεθεί η μελέτη προς δημοσίευση (1996) όταν κυκλοφόρησαν το φθινόπωρο του 1997 οι κατάλογοι δύο εκθέσεων, όπου παρουσιάζονται δύο νέες εικόνες με τον κύκλο του αγίου Σπυρίδωνα: Η πρώτη στη Συλλογή Βελμμέζη είναι έργο του Νικόλαου Καλλέργη, 1744. Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται ο άγιος ένθρονος δορυφορούμενος από δύο αγγέλους, ενώ στην περιφέρεια εικονίζονται 5 σκηνές (υπ' αριθ. 1, 6δ, 3α, 8α, 7β) και το λείψανό του (Νανώ Χα-

τζηδάκη, *Εικόνες της Συλλογής Βελμμέζη, Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1997, εικ. αριθ. 46, σ. 346-353, εικ. 207 (έγχ.)-214). Η δεύτερη στο Βυζαντινό Μουσείο (Συλλογή Λοβέρδου αριθ. 397) είναι έργο του Ιωάννη Σκούταρη, 1782 και εικονίζει τον άγιο Σπυρίδωνα ένθρονο δορυφορούμενο από τους αγίους Διονύσιο και Γεράσιμο, όρθιους και σε μικρότερη κλίμακα. Στις επάνω γωνίες, δύο θαύματα (υπ' αριθ. 3, 27/28) του αγίου (*Λιμάνια και καράβια*, εικ. αριθ. 16, σ. 46-47, έγχ. εικ. στις σ. 46-47 (Φ.-Π. Καλαφάτη). Βλ. επίσης και τρεις εικόνες του 18ου αι. μεμονωμένες με θαύματα του αγίου (υπ' αριθ. 1α, 2γ, 4α), που βρίσκονται στο τέμπλο του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρουσιάζονται ως θαύματα του αγίου Νικολάου (Αλ. Καριώτογλου, *Κωνσταντινούπολη. Οι πάνσεπτοι πατριαρχικοί ναοί*, [εκδόσεις Μίλητος], Αθήνα 1996, έγχ. εικ. σε σ. χωρίς αρίθμηση).

144. Η λατρεία του αγίου είχε εξαπλωθεί από την Ιταλία, Δαλματία έως τη Μέση Ανατολή και τη Ρωσία, όπου επίσης λατρευόταν εκεί ως προστάτης των ζώων (πρβλ. ρωσική εικόνα του πρώτου τετάρτου του 16ου αι. στο *Οι Πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της ορθοδοξίας από την Αγία Ρωσία*. Κατάλογος έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 1994, αριθ. 31, σ. 223-224, έγχρ. εικ. στη σ. 95, Irina Shalina).

145. Σύμφωνα με την παράδοση κάθε χρόνο επιβεβαιώνεται η θαυματουργή ιδιότητα του αγίου και η συνεχής παρουσία του

κοντά στους έχοντες την ανάγκη του με αποτέλεσμα να φθείρονται τα υποδήματα, τα οποία φορεί το λείψανό του. Βλ. σχετικά Ν. Γ. Πολίτη, *Μελέται περί τον βίον και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, [Έκδοση Ιστορική Έρευνα], Αθήνα χ.χ. (Α' έκδοση Αθήνα 1904), τ. Α', σ. 112. Δ. Σ. Λουκάτος, *Συμπληρωματικά του χειμώνα και της άνοιξης*, [Έκδόσεις Φιλιππότη], Αθήνα 1985, σ. 46-50, ιδιαίτερα σ. 48 και σημ. 2. Ευχαριστώ πολύ την κ. Μάχη Οικονόμου για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Διονύσιος εκ Φουρνά,

Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, *Διονυσίου εκ Φουρνά, Ερμηναία της ζωγραφικής τέχνης*, Εν Πετρούπολει 1909.

Λιμάνια και καράβια,

Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο, 25 Σεπτεμβρίου - 30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1997.

Matton,

R. Matton, *Corfou*, Athènes 1960.

Mouriki,

Doula Mouriki, «The Cult of Cypriot Saints in Medieval Cyprus as assted by Church Decoration and Icon Painting» στο «*The Sweet Land of Cyprus*», *Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, σ. 237-257, 20 εικ. στις σ. 258-277.

Μπίθα 1995,

Ι. Μπίθα, «Απεικονίσεις των πολιορκιών της Κέρκυρας. Μικρή συμβολή στην εικονογραφία του αγίου Σπυρίδωνα», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), σ. 151-168, 19 εικ.

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός,

Α. Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Μουσείον Διονυσίου Λοβέρδου*, Αθήνα 1946.

Ševcenko,

N. P. Ševcenko, *The Life of Saint Nicholas in the Byzantine Art*, Torino 1983.

Σισυλιάνος,

Δ. Σισυλιάνος, «*Ελληνες άγιογράφοι μετά την Άλωσιν*», Αθήνα 1935.

Σπητέρης 1979,

Τ. Σπητέρης, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης 1660-1967* [Αθήνα 1979], τ. α-γ.

Τσίτσας 1969,

Α. Τσίτσας, *Άγιος Σπυρίδων ο Θαυματουργός*, Κέρκυρα 1969.

Chatzidakis, *Icônes de Venise*,

M. Chatzidakis, *Icônes de Saint Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Venise 1962.

Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι*,

Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1 (Αβέρκιος-Ιωσήφ), Αθήνα 1987.

Χατζηδάκης, *Ζωγράφοι* (υπό δημοσίευση),

Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2 (Κ-Ω), υπό δημοσίευση.

van den Ven,

Paul van den Ven, *La Légende de S. Spyridon Évêque de Trimithonte* (Bibliothèque du Muséon, τ. 33), Louvain 1953.

QUELQUES REMARQUES SUR LE CYCLE ICONOGRAPHIQUE DE SAINT SPYRIDON

Le cycle des miracles de Saint Spyridon est représenté selon les sources (Vies, Acolouthies, Ménées etc., voir Table A) et selon la production artistique, c'est à dire les icônes post-byzantines regroupés selon le nombre des miracles représentés (voir Table B).

De l'époque byzantine il n'existe aucun cycle à l'exception de la mention dans la Vie écrit par Théodore, évêque de Paphos (655), d'un cycle assez détaillé, probablement des peintures murales dans l'église-martyrium de Saint-Spyridon dans la ville de Trimithonte à Chypre.

Le premier cycle iconographique des miracles de Saint Spyridon apparaît en 1595 dans une icône peinte par Emmanuel Tzanfournaris à Venise –Institut Hellénique– (fig. 1). Dès cette époque et pendant les siècles suivants (17e et 18e s.) au moins cinquante icônes ont été cataloguées, dont les plus importantes sont celles de Théodore Poulakis au Musée Benaki (fig. 2), d'Emmanuel Tzanès au Museo

Correr (fig. 3), d'Emmanuel Skordilis à l'église de Saints Tessarakonta et Spyridon dans l'île de Kimolos (fig. 4) etc.

En ce qui concerne les circonstances de l'apparition du cycle iconographique de Saint Spyridon à la fin du 16e s. et aussi l'identification de l'archétype de la composition ainsi que l'iconographie du cycle, le rôle de Corfou et notamment de Venise est représenté comme le facteur principal de la vénération de sa Relique. En tout cas, reste ouvert le problème de l'identification exacte de l'icône archétype du fait qu'il existe de différents types de cycle. Cela peut aussi indiquer que l'absence ou bien l'ignorance du cycle de Saint Spyridon a permis aux peintres d'élaborer chacun d'entre eux son type préférable en se prêtant des modèles des cycles connus d'autres saints, parmi lesquels le cycle de Saint Nicolas apparaît comparativement le plus proche, ayant été copié très fréquemment.

Athènes 1996